

**“Педагогик психология ва
психология ўқитиш
методикаси”
фанидан**

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

ТЕХНОЛОГИК КАРТА

1-МАВЗУ	Педагогик психологиянинг предмети, вазифалари ва аҳамияти
Мақсад ва вазифалар	Талабаларни педагогик психология фанининг предмети, мақсади ва вазифалари билан таништириш. Бу фаннинг инсонийлик, таълим-тарбия, одоб-ахлоқ, маънавият, маданият ҳақидаги, камолотга эришиш йўлларини кўрсатувчи фан эканлигини, моҳияти ва асосларини тушунтириш. Унинг ҳуқуқий демократик давлат тузиш, фуқаролик жамияти қуришнинг моддий-маънавий асосларини эгаллашни ўргатувчи, миллий ғоя, миллий мафқурани шакллантирувчи фан эканлигини уқтириш. Мавзуга оид тарқатма материалларнинг талабалар томонидан яққа ва гуруҳий асосда ўзлаштириб олинишини таъминлаш, суҳбат-мунозара орқали ўзлаштиришни назорат қилиш.
Ўқув жараёнининг мазмуни	<ul style="list-style-type: none">- педагогик психологиянинг объекти ва предмети;- педагогик психология фанининг мақсад ва вазифалари;- педагогик психология тушунчалари;- педагогик психологиянинг тармоқлари;- педагогик психологиянинг бошқа фанлар билан алоқадорлиги;- педагогик психологиянинг пайдо бўлиш босқичлари ва фан сифатида шаклланиши.
Ўқув жараёнини амалга ошириш технологияси	Метод: Оғзаки баён қилиш, “Баҳс-мунозара” методи, жамоатчилик фикрий фаолияти, ижодий, танқидий ва таҳлилий ёндашув асосида ўтказилади. Шакл: аудитория-дарс шакли, жамоада ишлаш. Восита: тарқатма материаллар – матнлар, маълумотномалар Усул: ёзма материаллар ва чизмаларни аниқ ажратиш ва белгилаш асосида. Назорат: савол-жавоблар
Қутиладиган натижалар	Ўқитувчи: Маърузачи қисқа вақт ичида барча талабалар томонидан мавзунинг ўзлаштирилишига эришади. Талабалар фаоллигини оширади. Талабаларда дарсга нисбатан қизиқиш уйғотади. Ўз олдига қўйган мақсадига эришади.
Келгуси режалар (таҳлил, ўзгаришлар)	Талаба: Янги билимларни эгаллайди. Яққа ҳолда ва гуруҳ билан ишлашни ўрганади. Нутқи ривожланади ва эслаб қолиш қобилияти кучаяди. Қисқа вақт ичида кўп маълумотга эга бўлади. Педагогик технологияларни ўзлаштириш ва уларни дарсга татбиқ этиш, такомиллаштириш. Ўз устида ишлаш, мавзунинг ҳаётий воқеалар билан боғлаш. Педагогик маҳоратни ошириш.

1 - МАВЗУ: Педагогик психологиянинг предмети, вазифалари ва аҳамияти (2 соат)

Режа:

1. Педагогик психология фанининг бошқа психология соҳаси орасида тутган ўрни.

2. Ўқиш, ўқитиш, тарбия ва касб танлаш педагогик психологиянинг предмети эканлиги.

3. Педагогик психологиянинг ўрта ва олий мактаб таълим системаси билан узвий боғлиқ эканлиги

4. Педагогик психология фанининг бошқа фанлар билан алоқаси.

Мамлакатимиздаги мавжуд барча ўқув юртлари таълим-тарбияни тўғри, илмий асосда ташкил этиш учун бу жараённинг ўзига хос психологик қонуниятларини, унинг механизмларини, шунингдек, фаол, мустақил ҳамда ижобий тафаккур жараёнини замонавий билимлар асосида таркиб топтиришнинг самарали усуллаирни билиши лозим бўлади.

Маълумки кейинги ўн йил мобайнида мамлакатимиздаги барча таълим тизимларида таълим ишларининг мазмуни тубдан ўзгарди. Таълимнинг экспериментал равишда текширилган янги усуллари (масалан, интерфаол таълим методлари) жорий қилинмоқда.

Педагогик психология - илмининг тармоғи сифатида, таълим ва тарбиянинг шахсга самарали таъсир этувчи омиллари, қонуниятлари ва механизмларини ўрганувчи фандир.

Болалар ва ёшларнинг мактабдаги ҳамда бошқа таълим-тарбия муассасаларидаги фаолият ва ҳатти-ҳаракатларининг психологик қонуниятларини ўрганувчи педагогик психология икки фанни, яъни психология ва педагогика фанларининг туташган жойидан ўрин эгаллагандир. Педагогик психологиянинг предмети мактабда билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш қонуниятларини, бу жараёнларда содир бўладиган индивидуал тафовутларни, ўқувчиларда фаол, мустақил ва ижодий тафаккурни таркиб топтириш қонуниятлари ташкил этади. педагогик психология таълим-тарбиянинг таъсири билан ўқувчилар психикасида содир бўладиган ўзгаришларни ҳам тадқиқ этади. бундан ташқари, ўқув материалларининг ўқувчиларга мос келиши, турли таълим методларининг психологик жиҳатдан самарадорлиги, дарсликлар, ўқув қуроллари, асбоб-ускуналар ва мактаб ишларининг тартибига нисбатан бўлган психологик талаблар каби муаммоларни ҳам педагогик психология ўрганади.

Ҳозирги вақтда педагогик психологиянинг энг муҳим вазифаларидан бири мактабдаги таълим жараёнини янада такомиллаштиришнинг психологик асосларини ишлаб чиқишдан иборат бўлиб, бу нарса янги таълим дастурига ўтиш муносабати билан боғлиқдир. Педагогик психология шу билан бирга ўқувчилар шахсининг таркиб топиш жараёнини турли тарбиявий тадбирларнинг ўқувчиларга кўрсатадиган таъсирини ўрганади ҳамда ўқувчиларнинг ўз-ўзини тарбиялашнинг психологик асосларини тадқиқ этади.

Нихоят, Педагогик психология таълим – тарбия жараёнининг ташкилотчиси бўлган ўқитувчи шасини, унинг педагогик фаолият хусусиятларини ўрганеди. Бунда ўқитувчининг таълим – тарбия ишларидаги ютуқларни таъминловчи сифатларни ажратиб кўрсатиш билан бирга унинг билим, кўникма, малака ва қобилиятларининг таркиб топиши ҳамда тараққиётининг психологик жараёнлари аниқланади.

Шу боис педагогик психология фанини ўрганиш ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эга бўлиб, у бошқа фанлар сингари тараққиётнинг умумий тамойилларига: олий нерв фаолияти қонунларига, психофизиология қонунларига бу соҳада тўпланган илмий маълумотларга таяниб, инсон психикасининг кечиши ривожланиши, ўзгариши юзасидан баҳс юритади.

Педагогик психология илмининг алоҳида предмети сифатида XIX – асрнинг бошларида вужудга келган бўлишига қарамай, унинг мустақил фан сифатида ривожланиши ва қарор топиш йўли анча мураккаб кечгандир. Мазкур илмнинг ривожланишига турли дунёқарашлар ўртасида олиб борилган доимий кураш катта таъсир кўрсатган. Жамият тарихий тараққиётининг у ёки бу босқичида қандай дунёқараш устуворлигига қараб, текширишлар даражаси ва сифати, олинган натижаларни қандай изоҳлаш зарурлиги белгилаб берилган.

Ўтмишда аждодларимиз инсоннинг психологик қонунларини изчил, атрофлича, муайян илмий йўналишда ўрганмаган бўлсаларда, бироқ алломаларнинг қўлёмаларида мазкур ҳолатларнинг намоён бўлиши, инсон камолоти тўғрисида қимматли фикрлари ҳозиргача юксак аҳамият касб этади.

Абу Наср Форобий педагогика масалаларини ва улар билан боғлиқ бўлган психологик, физиологик муаммоларни ижобий ҳал этишда инсонни ҳар тамонлама яхлит ва ўзаро узвий боғлиқ бўлган қисмлардан иборат деб айтади. Форобий мавжудотни билишда илм–фаннинг ролини ҳал этувчи омил деб билади, унингча инсон танаси, мияси, сезги органлари туғилишда мавжуд, лекин ақлий билими, маънавийлиги, руҳи, интеллектуал ва ахлоқий хислатлари, характери, дини, урф–одатлари, маълумоти ташқи муҳит, бошқа инсонлар ва шу қабила билан мулоқотда вужудга келади, инсон ўз фаолияти ёрдамида уларни эгаллайди, уларга эришади. Унинг ақли фикри, руҳий юксалишининг энг етук маҳсули бўлади деб таъкидланади.

Абу Райҳон Беруний таълим ва тарбиянинг мақсади, вазифалари ва мавқеи, инсон, ёш авлоднинг ривожланиши ҳақидаги фикрлари чин маънода инсонпарварлик ва инсоншунослик замирада яратилган. Билим ва тарбиянинг табиатга уйғунлик тамойилларини мутафаккирининг барча асарларида кузатиш мумкин. У инсонни табиатнинг бир қисми деб таъкидлайди.

Беруний таълим жараёнининг табиатига чуқур кириб бориб, болаларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш асосига қурилган ўқитиш табиатга уйғунлигини уқтиради.

Беруний педагогик ижодида инсон ва унинг бахт–саодати, таълим–тарбияси, камолоти бош масала бўлган.

Ўрта асрда яшаб, ижод этган донишманд, табобат илмининг дохийси Абу Али ибн Сино инсон руҳияти, жанг ва қалбнинг бирлиги, инсон организмнинг тузилиши ундага нерв фаолияти ва уларнинг тармоқланиши, ҳолатлари ҳақидаги қимматли маълумотлари ҳозирга қадар тиббиётнинг муҳим негизини ташкил этади.

Юсуф Хос Ҳожибнинг бош масалаларида бири комил инсонни тарбиялашдир. Адиб ўз асарларида энг комил, жамиятнинг ўша даврдаги талабларига жавоб бера оладиган инсонни қандай тасаввур қилган бўлса, шу асосда у ўз тамойилларини изчил баён этади. «Қудадғу билиг» («Саодатга йўлловчи») асари таълим ва тарбия, маънавий камолотнинг йўл-йўриқларини усулларини, чора тадбирларини ўзида мужассамлаштирган, ахлоқ ва одобга доир маънавий манбадир.

Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон», «Хирандномаи Искандари», «Тухтафул аҳрор» ва бошқа асарларида илм-маърифат, таълим-тарбия, касб-хунар ўрганиш, инсон ижобий фазилатлари ҳақидаги фикрлари ифодаланган.

Алишер Навоийнинг «Хазойинул маоний», «Махбубул қулуб» ва бошқа асарларида етук баркамол инсоннинг ахлоқи, маънавияти, ўзгаларга муносабати, истеъдоди ва қобилияти тўғрисида қимматли мулоҳазалар юритилган. Ана шу психологик мезонлар ижтимоий адолат қарор топиш учун муҳим аҳамиятга эга экани такидланган. Шунингдек, Навоий асарларида ёш авлодни баркамол инсон сифатида шаклланишида ота-онанинг роли, аёлларнинг ифбатлилиги, кишиларнинг камтарлиги ҳақидаги фикр мулоҳазалари алоҳида ўрин эгаллайди.

Навоий «Хамса»сининг ҳар бир достонида буқилмас ирода, қаътиятлилик, итоат, инсонпарварлик туйғулари, ижодий ҳаёлот, инсоннинг мураккаб ички кечинмалари моҳирона ёритилган. Шунингдек Маҳмуд Қошғарий, Улуғбек, Нақшбандий, Огаҳийнинг ёшлар тарбиясига, ахлоқ-одоб, феъл-атвор, оилавий ҳаёт, кишилараро муносабатларга доир қарашлари уларнинг асарларида раво ва ихчам баён этилганлигини таъкидлаш мумкин.

Ёш авлоднинг таълим ва тарбия билан боғлиқ психологик муаммолари йирик рус олимлари, файласуф ва ёзувчиларни ҳам мунтазам жалб этиб келган. Россияда психологик тадқиқот намуналари Шарқ ва Ғарб маданияти таъсирида инсон руҳияти билан боғлиқ турли асарларда шаклланиб келган. Дастлабки педагогик-психологик мазмундаги асарлар XVII-XVIII диний-ахлоқий негизда ёритилгандир. В.Н.Татищев, А.Н.Радищев, Н.И.Новиков ва бошқаларнинг асарларидаги дастлабки қарашлари ҳам психик тараққиётнинг ўзига хос хусусиятлари, психик ривожланишдаги тафовутлар билан йўғрилгандир.

Рус тарихчиси В.Н.Татищевнинг «Фанлар ва билим юртларининг фойдаси тўғрисида суҳбат» китобида фанларнинг таснифи, билимларнинг аҳамияти, тил нутқининг мавқеи, ёш даврларининг хусусиятлари билан боғлиқлиги кўрсатилган.

А.Н.Радищев биринчилар қатори бола психик тараққиётини табиий-илмий йўсинда асослаб беришга уринди. Унинг «Петербургдан Москвага саёҳат» китоби бу боада педагогик-психологик сирасидан муносиб ўрин

эгаллайди. Ёзувчининг фикрича инсон ташқи муҳит ҳақидаги таассуротларини сезгилар орқали идрок этади, шу йўсинда унинг тафаккури, улғайиб шаклланади.

Н.И.Новиков башарият фаровонлигини кўзлаб, ёшлар ва болалар ўртасида фойдали билимларни кенг тарғибот этиш учун уларни ўзига хос йўсинда тарбияламоқ зарур деб айтади. Унинг асарларида инсоннинг камолоти учун тафаккур, хотира, ахлоқ, ҳис-туйғу ва тақлидчанлик алоҳида аҳамиятга эга эканлиги таъкидланади.

Россияда педагогик психология фанининг ривожланиш тарихида К.Д.Ушинскийнинг ўрни алоҳида аҳамият касб этади. Унинг фикрича психология фанининг асосий вазифаси тарбиянинг мақсадини аниқлашга, таълим-тарбия натижаларини тўғри баҳолашга, шулар асосида янги метод ва усуллар яратишга, педагогик тажрибани таҳлил қилиш ва умумлаштиришда муҳим ўрин тутади деб айтади. К.Д.Ушинскийнинг «Инсон тарбия предмети» асарида педагогик таъсир жараёни ҳисобланган инсоннинг психологик хусусиятлари, унинг ўзига хос томонлари ўз аксини топган.

Шунингдек, Россияда илмий психологияни ривожлантиришда Н.Ф.Каптерев, И.А.Сикорский, А.П.Негаев, А.Ф.Лазурский, П.Ф.Лесгафт, И.М.Сеченов, И.П.Павлов, П.П.Блонский сингари олимлар бу боада ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшганлар.

Таъкидлаш жоизки, айниқса, Л.С.Виготский, С.Л.Рубинштейн, А.Р.Лурия, А.И.Лебницев, М.Я.Басовлар томонидан яратилган янги илмий назариялар, чунончи психиканинг маданий-тарихий тараққиёт ва тараққиётнинг ўзаро муносабат назарияси, психик тараққиётда фаолиятнинг мавқеи сингари илмий-назарий қарашлар ҳозиги кун психология ўқитиш методикаси ва педагогик психология фанининг таянч тушунчаларидандир.

Ўтган асрнинг ўрталарида вужудга келган турли назариялар, қарашлар, ўқув фаолияти ва таълимнинг талқинлари (Д.Н.Богоявленский, Н.А.Менчинская, П.Я.Гальперин, З.И.Калмыкова, Н.Ф.Галызина, Д.Б.Эльконин В.В.Давыдов, Л.В.Занков, Л.Н.Ланда, А.А.Люблинская, Н.В.Кузьмина ва бошқалар) нафақат педагогик тажрибани, балки психология фанининг бу тармоғини илмий-амалий бойитишга асос бўлди.

Айниқса, сўнги йилларда ўқув материални ўзлаштиришнинг механизмлари (С.Л.Рубинштейн, Н.Кабакова-Меллер, Л.Б.Ительсон); ҳақида (П.И.Зинченко, А.А.Смирнов, В.Я.Ляудис); тафаккур (Н.Ф.Шемякин, А.М.Матюшкин); идрок (Ю.Б.Гиппенреттер); болаларда нутқнинг ривожланиши (М.И.Лисина, А.А.Венгер); шахснинг ривожланиши (Б.Г.Ананьев, Л.И.Вожович, В.С.Мухина); мулоқот ва нутқ (В.А.Артемов, А.А.Леоньев, В.А.Кан-Калик); психик ривожланишнинг даврлари (П.П.Блонский, А.С.Виготский, А.Н.Леоньев, Д.Б.Эльконин, Б.Г.Ананьев, А.В.Петровский); ўқувчиларнинг ақлий фаолияти ва истеъдод муаммолари (А.А.Бодалев, Н.С.Лейтес, Н.Д.Левитов, В.А.Крутецкий)га бағишланган қатор илмий тадқиқотлар ўз фанининг янада ривожланишига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшиб келмоқда.

XIX аср охири ва XX аср бошларида Ғарбий Европа мамлакатлари ва АҚШда инсон психологик хусусиятлари билан боғлиқ тажрибаларга асосланган илмий назария ва йўналишлар вужудга келди. Одам психик табиатини турлича талқин қилишига қарамай, бу назариялар маълум даражада педагогик психология ривожланишига туртки бўлдилар. Бу борада Э.Метерман, С.Холл, К.Бюлер, Э.Клапаред, Э.Дюркгейм, П.Жане, Ж.Пиаже, А.Валлон, Дж.Брунер ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларини эътироф этиш мумкин.

Француз психологи Э.Дюркгейм – улғайиш – кишиларнинг ҳис-туйғуларни ўзлаштириши эканлигини, шу боис, идрок қилинган тасаввурлар боланинг, руҳий фаолиятини ифодалашини, боланинг тажриба, анъана, урф-одатларни тақлид орқали эгаллашини, биологияда ирсият қанчалик аҳамиятли бўлса, тақлид ҳам жамиятда шундай ўрин тутишини уқтиради.

Яна бир француз психологи П.Жаненнинг фикрига кўра, инсон психикаси ижтимоий муносабатларга боғлиқ, зотан жамият ва табиат ўртасидаги турли алоқалар тизимининг шаклланиши инсоннинг улғайишини белгилайди. У алоқа сифатида ҳатти-ҳаракатни тушунади, бу эса кишининг атроф-муҳитга шахсий муносабатидан бошқа нарса эмас, албатта. П.Жаненнинг таъкидлашича, энг қимматли, аҳамиятли, ижтимоий ҳаракат ҳамкорлигидаги фаолиятда ўз ифодасини топади, шахслараро ташқи муносабатлар ривожланишининг муҳим тамойили ҳисобланади.

Америкалик Дж.Брунер шахснинг таркиб топиши билан таълим ўртасида ўзаро алоқа мавжудлигини таъкидлаб, инсоннинг камолот сари интилиши билим олиш самарадорлигини оширса, ўқитишнинг такомиллашуви унинг ижтимоийлашувини жадаллаштиради, деб уқтиради.

Шунингдек, Ж.Пиаже, Э.Торндайн, Дж.Уотсон, Ф.Гальтон, А.Анастаси, А.Бике, Т.Симонлар ҳам бола психик тараққиётида таълимнинг мавқеини, уларнинг ақлий хусусиятларини, дастурли таълим, кўникма ва малакаларнинг аҳамиятини, машқларнинг ўрнини илмий-амалий асослаб беришда муҳим ўрин эгаллайдилар. Бу таълимотлар ҳозирги кунда ҳам ўзининг аҳамиятини сақлаб қолмоқда.

Мамлакатимизда ҳам психология ўқитиш методикаси ва педагогик психология фанининг муҳим муаммоларига доир қатор илмий-амалий тадқиқотлар педагог ва психолог олимлар томонидан олиб борилмоқда. Мазкур муаммолар ҳозирги замон фанининг методологик тамойиллари асосида, яқин ва узоқ хорижий мамлакатларда олиб борилаётган илмий тадқиқотларнинг ютуқлари ва ғоялари ҳақидаги маълумотларга эга бўлган ҳолда ўзининг муносиб ўрнини эгаллаб бормоқда. Бу борада Т.Қори-Ниёзий, С.Ражабов, П.И.Иванов, М.Воҳидов, М.Г.Давлетшин, Э.Ғозиев, Р.Гайнутдинов, Б.Қодиров, Р.Суннатов, Р.Тошимов, А.Жабборов ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларини эътироф этиш мумкин. Жумладан, ўқувчиларнинг техник қобилиятлари, ўқув мотивлари, замонавий мактаб ўқувчисининг психологик қиёфаси М.Г.Давлетшин ва унинг издошлари Р.Гайнутдинов, А.Жабборов, Ф.Ҳайдаровлар томонидан, тафаккур ва таълимни бошқариш муаммоси Э.Ғ.Ғозиевнинг ташаббусида, истеъдодли

Ўқувчилар ва касб танлаш муаммоси Б.Р.Қодиров раҳбарлигида, болаларнинг ақлий фаолият муаммоси Р.И.Суннатовалар томонидан самарали олиб борилмоқда.

Ҳозирги пайтда республикамиздаги етакчи олийгоҳларнинг кафедра ва лабораторияларида ўқувчиларнинг психологик-физиологик хусусиятлари билан боғлиқ жараёнларни тадқиқ этиш юқори малакали мутахассислар томонидан махсус техникалар билан жиҳозланган шароитларда илмий-тадқиқот ишлари самарали йўлга қўйилган.

Фаннинг вужудга келиши ва ривожланиши жараёнида унга таъсир кўрсатиб келган барча назариялар, илмий ва амалий маълумотлар, йўналишлар ҳозирги кунга қадар ўзининг аҳамиятини сақлаб келмоқда ва фаннинг истиқболида ҳам муҳим илмий – назарий манба ҳисобланиб қолиши, табиийдир.

Биологик қонуниятларни ўта жиддий, ўйлаб ташкил қилинган ҳамда муайян режа асосида олиб бориладиган текширишлар орқали холисона аниқлаш мумкин. Биологик тадқиқотлар жараёнини қуйидаги асосий босқичларига бўлиш мақсадга мувофиқдир:

1. Муаммонини қўйилиши. Ҳар қандай илмий – текшириш ишлари каби, чунончи, психологиядан олиб бориладиган илмий текшириш ишлари ҳам назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлган муаммони аниқлашдан, шунингдек бу муаммо фанда қанчалик очилганини билиш учун мазкур мавзуга оид адабиётларни таҳлил қилишдан бошланади.

2. Тадқиқот методикасини танлаш. Биологик тадқиқотлар турли методлар (бу методлар ҳақида қуйида батафсил фикр юритилади) билан олиб борилади. Текширишларнинг муваффақиятли чиқиши кўп жиҳатдан методни тўғри танлашга боғлиқ бўлади.

3. Аниқ маълумотларни тўплаш. Тўпланган маълумотлар ўрганилаётган муаммога мос бўлиши ёки уларни тўплаш мақсадга мувофиқ характерда олиб борилиши зарур. Илмий маълумотларга бўлган асосий талаб уларнинг объектив, тўла ва изчил бўлишидир. Тўпланган маълумотлар ўрганилаётган муаммони ҳар жиҳатдан ҳарактерлаб бериши керак.

4. Аниқ маълумотларни ишлаш. Тўпланган маълумотларни математик ва мантиқий жиҳатдан ишлаб чиқиш умимийликни, хусусийликни топиш ва уларни тасодифий материаллардан ажратиш имконини беради. Бунда тўпланган материалларнинг ўртача миқдори (арифметик, квадрат ва ҳ.к.з), процент ва бошқалар аниқланади, сонга оид маълумотлар жадвалларда жойлаштирилади, график, диаграмма ва чизмаларда ўз аксини топади. Мураккаб мутаносибликдаги маълумотларни топишда эса вариацион статистика методлари қўлланилади.

5. Қонуниятларнинг ифодаланиши. Бу тадқиқотнинг энг қийин ва маъсулиятли босқичи ҳисобланади. Чунки бу босқичда маълумотларнинг моҳиятига қанчалик чуқур тушунилганлиги, уларнинг ўзаро боғлиқлигини ҳисобга олиб, босқич маълумотидан ҳар турли хулоса чиқариш мумкин. Кўпинча чиқарилган хулосалар тахминий характерга эга бўлиб, кейинги текширишлар, аниқлашлар учун асос бўлади.

6. Қонуниятни амалда қўллаш. Аниқланган қонуниятлар маълум бир амалиёт соҳасида қўлланилади. Амалда қўллаш аниқланган қонуниятнинг тўғрилигига батамом ишонч ҳосил қилиш имконини беради. Кўпинча ўқитувчилар ўз амалий фаолиятларида ҳамиша шахсий тажрибаларини ва бошқаларнинг тажрибаларини умумийлаштирадilar. Бироқ шундай бўлса ҳам, ҳар ҳолда, бундай умумлаштиришлар илмий жиҳатдан етарли асосланган бўлмайди, яъни, муҳим аниқлик ва теранлик билан ажралиб турмайди.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар:

1. Абу Наср Форобийнинг «Бахт-саодатга эришув» асарини мутолаа қилинг ва алломанинг қуйидаги қарашларини ёзма баён этинг:

а) инсоний камолотга эришувда ақлий билишнинг аҳамияти.

б) иродавий фазилатларни ҳосил қилиш ва одатга айлантиришда инсон қудрати, таълим ва тарбиянинг кучи ҳақида.

в) ёшларнинг касб-ҳунар ва иш-тажрибани эгаллаши тўғрисида.

2. Педагогик психология фанининг вужудга келиш сабабларини кўрсатинг.

3. Фаннинг предмети, назарий ва амалий вазифалари нималардан иборат? Унинг истиқболи ҳақида нима дея оласиз?

4. Психологияда тадқиқотларни ташкил этиш ва илмий методлари ҳақида маълумот беринг.

ТЕХНОЛОГИК КАРТА

2-МАВЗУ	Педагогик психологиянинг принциплари ва илмий-тадқиқот методлари
Мақсад ва вазифалар	Педагогик психология фанининг асосий принциплари ва илмий тадқиқот методлари билан талабаларни таништириш. Фаннинг салоҳияти ва обрўси ҳам биринчи навбатда ўша методлар ёрдамида тўпланган маълумотларнинг <u>ишончлилиги ва валидлилигига</u> боғличилигини ўргатиш.
Ўқув жараёнининг мазмуни	<ul style="list-style-type: none">- Педагогик психология фанининг асосий методлари.- Педагогик психологиянинг принциплари.- Педагогик психологиянинг тадбиқий ва амалий соҳалари.- Амалий педагогик психологиянинг йўналишлари.
Ўқув жараёнини амалга ошириш технологияси	<p>Метод: Оғзаки баён қилиш, “Баҳс-мунозара” методи, жамоатчилик фикрий фаолияти, ижодий, танқидий ва таҳлилий ёндашув асосида ўтказилади.</p> <p>Шакл: аудитория-дарс шакли, жамоада ишлаш.</p> <p>Восита: тарқатма материаллар – матнлар, маълумотномалар</p> <p>Усул: ёзма материаллар ва чизмаларни аниқ ажратиш ва белгилаш асосида.</p> <p>Назорат: савол-жавоблар</p>
Кутиладиган натижалар	<p>Ўқитувчи:</p> <p>Маърузачи қисқа вақт ичида барча талабалар томонидан мавзунинг ўзлаштирилишига эришади. Талабалар фаоллигини оширади. Талабаларда дарсга нисбатан қизиқиш уйғотади. Ўз олдига қўйган мақсадига эришади.</p> <p>Талаба:</p> <p>Янги билимларни эгаллайди. Яқка ҳолда ва гуруҳ билан ишлашни ўрганади. Нутқи ривожланади ва эслаб қолиш қобилияти кучаяди. Қисқа вақт ичида кўп маълумотга эга бўлади..</p>
Келгуси режалар (таҳлил, ўзгаришлар)	Педагогик психологик технологияларни ўзлаштириш ва уларни дарсга татбиқ этиш, такомиллаштириш. Ўз устида ишлаш, мавзуни ҳаётий воқеалар билан боғлаш. Педагогик маҳоратни ошириш.

2-МАНВЗУ: Педагогик психологиянинг принциплари ва илмий-тадқиқот методлари

Режа

1. Педагогик психология фанининг асосий методлари.
2. Педагогик психологиянинг принциплари.
3. Педагогик психологиянинг тадқиқий ва амалий соҳалари.
4. Амалий педагогик психологиянинг йўналишлари.

Психологиянинг асосий методлари. Аниқ изланиш предметиға эға бўлган ҳар қандай фан ўша предметининг моҳиятини ёритиш ва материаллар тўплаш учун махсус усуллар ва воситалардан фойдаланади ва улар фаннинг **методлари** деб юритилади. Фаннинг салоҳияти ва обрўси ҳам биринчи навбатда ўша методлар ёрдамида тўпланган маълумотларнинг **ишончлилиги ва валиддилигига** боғлиқ бўлади. Бу фикрлар бевосита психологияға ҳам алоқадор бўлиб, методлар масаласи бу фанда жуда катта аҳамиятға молик масала сифатида ҳаралади. Чунки юқорида таъкидлаганимиздек, психик ходисаларни бевосита қўл билан ушлаб, кўз билан илғаб, кулоқ билан сезиш қийин. Лекин жуда кўплаб фанлар билан фаол ҳамкорлик шунга олиб келганки, психологиянинг ҳар бир тармоғи ўз вазифаларини ечиш ва маълумотларға эға бўлиш учун кўплаб методларни синовлардан ўтказиб, энг ишончли ва мукамалларини сақлаб қолган.

Математик статистика ва эҳтимоллар назариясининг психология соҳасида қўлланилиши ва унда эришилган муваффақиятлар аввало ҳар бир методнинг ишончлилик даражасини аниқлаш, қолаверса, тўпланган маълумотларнинг қай даражада асосли ва валид эканлигини исботлашға ёрдам беради.

1-жадвалда асосий психологик методлар ва уларни қўллаш шакллари келтирилган.

Жадвалда келтирилган методлар ёрдамида тадқиқотчи ёки қизиққан шахс у ёки бу психик жараён, холат ёки шахс хусусиятлари тўғрисида бирламчи маълумотлар тўплайди, тўпланган маълумот яна таҳлил қилинади ва махсус тарзда ишлатилиши мумкин.

1-жадвал.

Психологиянинг асосий методлари

АСОСИЙ МЕТОДЛАР	Асосий методларнинг вариантлари
КУЗАТИШ МЕТОДИ	Ташқи (объектив кузатиш) Ички (субъектив, ўз-ўзини кузатиш) Эркин кузатув Стандартлаштирилган Гуруҳ ичида кузатиш Гуруҳ ташқарисида кузатиш
СЎРОҚ МЕТОДЛАРИ	Оғзаки сўроқ Ёзма сўроқ

	Эркин сўроқ (сухбат) Стандартлаштирилган сўроқ
ТЕСТЛАР МЕТОДИ	Тест - сўров Тест - топшириқ Проектив тест Социометрик тест
ЭКСПЕРИМЕНТ	Табиий эксперимент Лаборатория эксперименти
МОДЕЛЛАШТИРИШ	Математик моделлаштириш Мантиқий моделлаштириш Техник моделлаштириш Кибернетик моделлаштириш

Кузатиш методи табиий методлар жумласига киради. Ташқи кузатув моҳиятан кузатиловчи хулқ - атворини бевосита ташқаридан туриб, кузатиш орқали маълумотлар тўплаш усулидир. Ўз - ўзини кузатиш эса одам ўзида кечаётган бирор ўзгариш ёки ходисани ўзи ўрганиш мақсадида маълумотлар тўплаш ва қайд этиш усулидир.

Эркин кузатув кўпинча бирор ижтимоий ходиса ёки жараёни ўрганиш мақсад қилиб қўйилганда қўлланилади. Масалан, байрам арафасида аҳолининг кайфиятини билиш мақсадида кузатув ташкил қилинса, олдиндан махсус режа ёки дастур бўлмайди, кузатув объекти ҳам қатъий бўлиши шарт эмас. Ёки дарс жараёнида болаларнинг у ёки бу мавзу юзасидан умумий муносабатларини билиш учун ҳам баъзан эркин кузатиш ташкил этилиши мумкин. Стандартлаштирилган кузатув эса, бунинг акси бўлиб, нимани, қачон, ким ва кимни кузатиш қатъий белгилаб олинади ва махсус дастур доирасидан чиқмасдан, кузатув олиб борилади.

Ижтимоий ҳамда педагогик психологияда гуруҳий жараёнларнинг шахс хулқ - атворига таъсирини ўрганиш мақсадида бевосита ичкаридан кузатув ташкил қилинади, бунда кузатувчи шахс ўша гуруҳ ёки оила ҳаётига табиий равишда қўшилади ва зимдан кузатиш ишларини олиб боради. Бу бир қарашда контрразведкачиларнинг фаолиятини ҳам эслатади. Шу йўл билан олинган маълумотлар бир томондан табиийлиги ва муфассаллиги билан қимматли бўлса, иккинчи томондан, агар кузатувчида конформизм хислати кучли бўлса, ўзи ҳам гуруҳ ҳаётига жуда киришиб кетиб, ундаги айрим ходисаларни субъектив равишда қайд этадиган бўлиб қолиши ҳам мумкин. Гуруҳий феноменларни ташқаридан кузатиш бунинг акси - яъни кузатувчи гуруҳга ёки кузатилаётган жараёнга нисбатан четда бўлади ва фақат бевосита кўзи билан кўрган ва эшитганлари асосида хулосалар чиқаради.

Умуман, кузатиш методининг ижтимоий ҳаёт, профессионал кўрсаткичларни қайд қилишда сўзсиз афзалликлари бор, лекин шу билан бирга кузатувчининг профессионал маҳорати, кузатувчанлиги, сабр - қаноатига боғлиқ бўлган жиҳатлар, яна тўпланган маълумотларни субъектив равишда таҳлил қилиш хавфи бўлгани учун ҳам бироз ноқулайликлари ҳам бор, шунинг учун ҳам у бошқа методлар билан биргаликда ишлатилади.

Сўров методи ҳам психологиянинг барча тармоқларида бирламчи маълумотлар тўплашнинг анъанавий усулларида хисобланади. Унда текширилувчи текширувчи томонидан қўйилган қатор саволларга мухтасар жавоб қайтариши керак бўлади.

Оғзаки сўроқни ёки баъзан уни оддийгина қилиб, суҳбат методи деб аталади, ўтказадиган шахс унга маълум даражада тайёргарлик кўргач сўроқ ўтказди. Агар мабодо унинг профессионал маҳорати ёки тажрибаси бунга етарли бўлмаса, сўров ўз натижаларини бермаслиги мумкин. Лекин маҳоратли сўровчи ушбу метод ёрдамида инсон рухий кечинмаларига алоқадор бўлган ноёб маълумотларни тўплаш имконига эга бўлади.

Ёзма сўроқ ёки анкетанинг афзаллиги шундаки, унинг ёрдамида бир вақтнинг ўзида кўпгина одамлар фикрини ўрганиш мумкин бўлади. Унга киритилган саволлар, улардан кутиладиган жавоблар (ёпиқ анкета), ёки эркин ўз фикрини баён этиш имкониятини берувчи (очик анкета) сўровномалар аниқ ва раван тилда жавоб берувчилар тушуниш даражасига монанд тузилган бўлса, шубҳасиз, қимматли бирламчи материаллар тўпланади.

Сўроқнинг ҳам эркин ва стандартлаштирилган шакллари мавжуд бўлиб, биринчисда олдиндан нималар сўралиши қатъий белгилаб олинмайди, иккинчи шаклида эса, хаттоки, компютерда дастури ишлаб чиқилиб, минглаб одамларда бир хил талаблар доирасида сўроқ ўтказилиши назарда тутилади.

Тестлар охириги пайтда ҳаётимизга дадил кириб келган текширув усуллари сирасига киради. Улар ёрдамида бирор ўрганилаётган ходиса хусусида ҳам сифат, ҳам миқдор характеристикаларини олиш, уларни кўпчиликда қайта - қайта синаш ва маълумотларни корреляцион анализ орқали ишончилиликка текшириш мумкин бўлади. Айни тестга қўйилган талаб ҳеч қачон ўзгармайди, хаттоки, шундай тестлар борки, улар турли миллат ва элат вакилларида, турли даврларда ҳам ўзгармаган ҳолда ишлатилаверади. Масалан, Равеннинг ақлий интеллектни ўлчаш, Кэттелнинг ва Айзенкнинг шахс тестлари шулар жумласидандир.

Тест - сўров олдиндан қатъий тарзда қабул қилинган саволларга бериладиган жавобларни тақозо этади. Масалан, Айзенкнинг 57 та саволдан иборат тести шахсдаги интроверсия - экстрроверсияни ўлчайди, саволларга “ха” ёки “йўқ” тарзида жавоб бериш сўралади.

Тест - топшириқ одам хулқи ва ҳолатини амалга оширган ишлари асосида баҳолашни назарда тутди. Масалан, шахс тафаккуридаги креативлиликни аниқлаш учун кўпинча бир қарашда оддийгина топшириқ берилади: берилган 20 та доира шаклидаги шакллардан ўзи хоҳлаганча расмлар чизиш имконияти берилади. Маълум вақт ва тезликда бажарилиш суръати, расмларнинг ўзига хос ва бетакрорлигига қараб шахс фикрлаши жараёнининг нақадар ностандарт, ижодий ва креативлигига баҳо берилиб, миқдорий кўрсаткич аниқланади. Бу методларнинг умумий афзаллиги уларни турли ёш, жинс ва касб эгаларига нисбатан қўллашнинг қулайлиги, бир гуруҳда натижа бермаса, бошқа гуруҳда яна қайта текширув ўтказиш

имкониятининг борлиги бўлса, камчилиги - баъзан текширилувчи агар тестнинг моҳиятини ёки калитини билиб қолса, сунъий тарзда унинг кечишига таъсир кўрсатиши, фактларни фалсификация қилиши мумкинлигидир.

Тестлар ичида **проектив тестлар** деб номланувчи тестлар ҳам борки, тестнинг асл мақсади текширилувчига сир бўлади. Яъни шундай топшириқ берилдики, текширилувчи топшириқни бажараётиб, нимани аниқлаши мумкинлигини билмайди. Масалан, машҳур Роршахнинг “сиёҳ доғлари” тести, ёки ТАТ(тематик апперцепцион тест), тугалланмаган хикоялар каби тестларда бир нарсанинг проекциясидан гўёки иккинчи бир нарсанинг моҳияти аниқланади. Ўша 1921 йилда кашф этилган “сиёҳ доғлари” ва уларга қараб текширилувчининг нималарни эслаётганлиги, доғлар нималарга ўхшаётганлигига қараб, унинг шахс сифатидаги йўналишлари, ҳаётий тамойиллари, қадриятларига муносабати, ишни бажариш пайтидаги эмоционал ҳолатлари аниқланади. Бу тестлар жуда ноёб, қимматли, лекин уни фақат профессионал психологгина қўллаши ва натижаларни моҳирона таҳлил қилиши талаб қилинади.

Психологик экспериментнинг моҳияти шундаки, унда атайлаб шундай сунъий бир вазият шакллантирилади ва ташкил этиладики, айнан шу вазиятда қизиқтираётган психик жараён ёки ходиса ажратилади, ўрганилади, таъсир кўрсатилади ва баҳоланади. Агар табиий эксперимент ўша қизиқтираётган феномен текширилувчи учун табиий ҳисобланган шароитларда (масалан, меҳнат жараёнида, каникулда ёзги лагерда, лицей аудиториясида ва шунга ўхшаш) мақсадли ташкил этилиб, ўрганилса, лаборатория эксперименти махсус жойларда, махсус асбоб - ускуналар воситасида атайлаб ўрганилади. Масалан, диққатингизнинг хусусиятларини билиш керак бўлса, психология лабораториясида махсус тахистоскоп деб аталган мослама ёрдамида ёки “Ландольт халқачалари” деб номланган жадваллар ёрдамида ўрганиш мумкин бўлади. Ҳаттоки, ижтимоий муносабатлар борасида ҳам ўзаро ҳамжихатлик, лидерлик ва конформлилик ходисаларини текшириш учун *группавий интеграторлар ва гомеостат* деб номланувчи мосламалар яратилган ва улар ёрдамида гуруҳдаги турли хил ходисалар ўлчанган.

Моделлаштириш методи кузатиш, сўроқ, эксперимент ёки бошқа усуллар ёрдамида ўрганилаётган ходисанинг туб моҳияти очилмаган шароитларда қўлланилади. Бунда ўша ходисанинг умумий хоссаси ёки асосий параметрлари моделлаштирилиб, ўша модель асосида тадқиқотчини қизиқтирган жиҳат ўрганилади ва хулосалар чиқарилади.

Моделлар техник, мантиқий, математик ёки кибернетик бўлиши мумкин. Математик модел асосида ўрганилган ходисага машҳур тадқиқотчилар Вебер - Фехнерларнинг сезгирликнинг қуйи ва юқори чегарасини аниқлашга қаратилган математик формуласи ва шу асосда тўпланган маълумотлар таҳлилин мисол қилиш мумкин. Мантиқий моделлар ёрдамида кўпинча инсон ақли ва тафаккури жараёнлари ва қонунларини ҳисоблаш машиналари иш принциплари билан қиёслаш орқали

тузилган ғоялар ва символлар ишлатилади. Кибернетик моделлаштиришда эса ғоялар психологиясини ЭХМ даги математик программалаштириш тамойилларига мослаштириш назарда тутилади. ҳозир кўпгина мураккаб шахс хусусиятлари ҳам программалаштирилган бўлиб, улар алгоритмлар асосда қисқа фурсатда кўпгина сифатларни кўплаб параметрлар нуктаи назаридан ҳисоблаб натижаларни умумлаштиришга имкон бермоқда. Кўпинча математик ўйинлар ғояси одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар соҳасини ўрганишда ҳам қўлланилмоқда. Маълум бўлишича, одамнинг фикрлаш операциялари билан ЭХМ ларнинг ишлаш принциплари ўртасида маълум уйғунлик бор экан, бу эса мураккаб психик жараёнларни моделлаштириш орқали инсон ақлу - заковати чегарасини янада кенгайтириш истиқболлини беради.

Умуман психологиянинг ва унинг ҳар бир алоҳида тармоқларининг ўзига хос методлари бор. Улар ижтимоий хулқ ва алоҳида индивид ички дунёсини комплекс тарзда ўрганиш имконини беради. Гап шундаки, уларни ўз вақтида ва профессионал тарзда қўллай билиш ва олинган натижалардан тўғри хулосалар чиқара олишдир.

Психологиянинг тадбиқий ва амалий соҳалари. Ҳозирги замон илм - фанининг қадри ва аҳамияти унинг нечоғли амалиётга кириб бориб, тадбиқий салоҳияти ортиб бориши билан баҳоланади. Психологиянинг охириги йиллардаги тараққиёти ҳам айнан ана шу мезон талабларига жавоб бериши билан характерланади.

Амалий ҳамда тадбиқий психология соҳаларининг ўзига хос жиҳатлари аввало шундан иборатки, улар жамиятнинг бевосита бугунги кундаги талаблари ва буюртмаларига кўра иш юритади. Жамиятимизда эса психологик билимларни бевосита амалиётга тадбиқ этишга эҳтиёж катта. Биргина Ўзбекистонда кадрлар тайёрлашнинг миллий дастурини оладиган бўлсак, унинг бажарилиши ва муваффақиятли амалга оширилиши учун психологиянинг аралашуви зарур. Жойларда ташкил этилган Ташхис марказларида фаолият кўрсатаётган мутахассислар ўқувчилардаги ривожланиш тенденциялари, ақлий ўсиш омиллари ва иқтидорига қараб таълим - тарбияни ташкил этишлари учун қатор диагностик тадбирларни ўтказишлари зарурки, бу тадбирлар охир - оқибат реал самара бериши лозим. Таъкидлаш зарурки, тадбиқий психологиядаги “самара”ни ўлчаш мезонлари билан назарий психологиядаги самара тушунчалари бироз фарқ қилади. Яъни, бу ерда бевосита буюртманинг бажарилиши сифатига буюртмачининг ўзи баҳо беради. Шунинг учун ҳам амалий психологиянинг алоҳида тармоғи бўлмиш социал психология билимларга амалдаги эҳтиёжни уч асосий сабаб билан тушунтириши мумкин: а) кичик корхона ёки йирик фирмалардан тортиб, токи ҳукумат даражасидаги идоралар ҳам ўз фаолияти самарадорлигини ошириш учун тобора инсонлар фаолияти ва улардаги резервлардан омилкорона фойдаланишнинг психологик манбаларини қидириш лозимлигини тушуниб етмоқдалар; б) профессионал психологларнинг ўзи ҳам ўз ишларидан келадиган обрў - эътиборнинг амалий соҳаларида ишлай олиш қобилиятларига боғлиқ эканлигини тушуниб

етмоқдалар; в) амалиётда ишлаётган бошқа соҳа вакиллари ҳам агар психологик тайёргарликдан ўтган бўлсалар, ишни ташкил қилишга уқувлари яхшироқ ва ишлари унумлироқ бўлишини тушуниб етмоқдалар. Шунинг учун ҳам кўплаб янги турдаги марказ ва фирмалар, кўшма корхоналарда амалиётчи психологлар ишламоқдалар.

Амалий психологиянинг асосий йўналишлари. Саноат ва ишлаб чиқариш соҳаси. Саноат ва маҳсулотлар ишлаб чиқариш соҳасида тадбиқий ишлар биринчи навбатда конкрет ташкилотда кадрлар захирасини тўғри ва оқилона ташкиллашдан тортиб, ходимлар иш шароитлари ва меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи омиллар комплексини илмий равишда ўрганиб, ҳаётда натижа олишга қаратилган ҳаракатлар мажмуидир. Ҳозирги бозор муносабатлари шароитида ушбу йўналишдаги тадбиқий ишларнинг икки соҳасини ажратиш мумкин:

маркетинг хизматлари
ходимлар (персонал) билан ишлаш.

Биринчиси энг замонавий ва муҳим иш бўлиб, бу ерда психологнинг вазифаси “Нимани?” ва “Ким?” харид қилиб олишга эҳтиёжи борлигини ўрганишга кўмаклашишдир. Чунки, талаб билан эҳтиёж бевосита шахсга ва унинг психологик муносабатлари тизимига алоқадор категориялар бўлиб, бозор ва рақобат шароитида корхона ёки ташкилотларнинг самарали ишлаб кетиши энг аввало харидоргир товар маҳсулотларни ажратиб, уларнинг одамлар талаб - эҳтиёжига қанчалик мослигини аниқ таҳлил қилишдан бошланади. Маркетинг муносабатлари аслида одамлар ўртасидаги соф психологик муносабатлар бўлиб, унинг негизида одамлар ўртасидаги жонли мулоқот ва таъб ва дидлар тарбияси ётади. Шунинг учун биз бугун одамларда тўғри маркетинг тафаккурини шакллантириш воситаларини қидиришимиз ва талаб - таклиф муносабатларини реал ишлаб чиқариш имкониятлари билан мувофиқлаштиришда инсон психологияси хусусиятларини инобатга олиб ишлашга ўрганишимиз керак. Масалан, шундай “Case Study”ни олайлик: Психологияни қандай қилиб сотиш мумкин(яъни, Психологик маълумотлар ва билимларни)? Биз аниқ ва тўғри жавоблар олишимиз керак бўлган саволлар қуйидагилар бўлади:

Нима сотилади? - Тест натижалари

Нима учун? - нима қилиб бўлса ҳам, пул ишлаш, ўз имкониятларни текшириш, шахсий иш очиш;

Ким ? - фирма ёки конкрет кишилар;

Нима ? - хилма - хил тестлар батареяси;

Кимга ? - турли касб эгалари, ўқувчиларга, ходимларга;

Қаерда? Қачон? - зарурат бўлган ҳар қандай жойда;

Қандай қилиб? - минимал вақт сарфлаб, тез ва соз;

Қанча? - тест ўтказувчиларнинг сони ва имкониятига қараб;

Ким билан? - шу фирма ходимлари билан

Демак, маркетинг хизматида жавоб берилиши зарур бўлган саволлардан кўриниб турибдики, ҳар бир саволга бериладиган жавобнинг

орқасида конкрет одамлар, уларнинг қобилиятлари, манфаатлари ва иш унуми ётади. Шунинг учун бу соҳада психологик хизмат зарур.

Иккинчи соҳа - кадрлар ва улар билан бевосита ишлаш соҳаси. Бу кадрларни ишга жалб этишда билиш зарур бўлган қобилиятлар ва шахсий фазилатлардан тортиб, уларни тўғри йўналтириш, ўз жойига қўйиш, ташкилот доирасида гуруҳларни шакллантириш, ходимларга маълумотларни ўз вақтида етказиш билан боғлиқ кадрлар сиёсатини олиб боришга алоқадор хизматдир. Психолог бу ўринда асосан маслаҳатчи - консультант ва эксперт сифатида роль ўйнайди.

Психологиянинг принциплари. Хар бир давр ўз кишилари онгида беихтиёр сиёсий онгни шакллантиради ва одамлар унинг тамойилларига бўйсундилар. Сиёсат борасидаги психологик масалаларга психолог аралашувининг зарурати ҳар доим бўлмаса - да, айрим пайтларда - йирик ислоҳотлар бошланиши арафасида, сайлов олди компанияларда, янги сиёсий лидерларнинг халқ томонидан қабул қилиниши жараёнлари, кўпчилик аудиторияга зарур маълумотларни етказиш, ижтимоий установакаларни ўзгартириш, сиёсий арбоблар имиджини омма онгига сингдириш пайтларида психологик таъсир воситаларидан ўринли фойдаланиш, маслаҳатлар бериш ва айрим гуруҳлар эътиқодига таъсир этиш керак бўлганда керак бўлади.

Сиёсий соҳада ишлаётган психолог ишининг ўзига хос жиҳатлари бўлиб, унга қуйидагилар киради:

а) сиёсатда психолог аралашуви кўпчилик оммага бевосита алоқадор бўлмайди;

б) зарурат туғилганда, психолог шундай тез ва ишончли ўлчайдиган методикаларни ишлатадики, уларнинг натижалари сир сақланиб, ўша буюртмачи - сиёсатчининг талабига кўра изланишлар олиб борилади;

в) психолог ҳар бир сиёсатчи учун шундай ишончли шахс бўлиши лозимки, ундан одамларнинг кайфиятлари, реакциялари, хис - кечинмалари хусусида аниқ маълумотлар сўралади;

г) ўзига хос қийинчилик шундан иборатки, жамоатчилик психолог қиёфасида кўпинча лидернинг бевосита “одамини” кўришга мойил бўлиб, лидернинг ўзи ҳам баъзан ўта профессионал психологдан хадиксираб қолиши мумкин.

Шунинг учун юқорида таъкидлаганимиздек, зарур пайтларда сиёсий арбоблар психолог хизматиға мурожаат қилишлари ва ундан асосан бирор жиддий ижтимоий проектларни қабул қилиш жараёнида ёрдам беришини сўраш мумкин. Бунинг учун психологдан жамоатчилик фикрини психологик таҳлил қилиб бериш, ва шу асосда фуқароларнинг установакалари ва кайфиятларига ижобий таъсир кўрсатувчи омилларни биргаликда ажратиш вазифасини ҳал қилишлари мумкин. Сайлов олди компанияларда эса, психологнинг асосий вазифаси одамларнинг кайфиятини ўрганган ҳолда даъвогар имиджини шакллантиришга, одамларга ёқтиришга сабаб бўладиган шахсий фазилатлар алгоритмини тузиш, омма олдиға чиқишға психологик тайёрлаш, рақибларнинг бахслашиш маданияти ва этикаси борасида

психологик йўл - йўриқ ва усуллар борасида маълумотлар алмашилиши керак бўлади.

Ўзбекистон шароитида сиёсий психологиянинг ўзи жуда заиф ривожланган тармоқ бўлгани сабабли ҳам уни ривожланган давлатлар тажрибасига таянган ҳолда ривожлантириш давр талабларидан биридир.

Педагогик психологиянинг тадбиқий ишлари. Ўзбекистонда энди шаклланаётган, лекин назарий нуқтаи назардан маълум анъаналарга эга бўлган соҳадир. 1998 йилнинг Президентимиз томонидан “Оила йили” деб эълон қилиниши жойларда психологик хизмат ўчоқларининг пайдо бўлишига ва у ерларда психологик хизматидан фойдаланишни англашга туртки бўлди. Психолог бу ерларда ёшлардаги оила ва никоҳ борасидаги тасаввурларнинг тўғри шаклланишидан тортиб, токи муаммоли, хаттоки, ажрим бўлган оила аъзоларига психологик маслаҳатлар бериш, “ишонч телефонлари” орқали маслаҳатлар уюштиришни ўз зиммасига олади.

Маориф соҳасидаги амалий ишлар бошқа соҳаларга нисбатан анчагина яхши тажрибага эга. Айниқса, Ўзбекистонда кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури қабул қилингандан сўнг ташкил қилинган янги типдаги таълим муассасалари - академик лицейлар ва касб - ҳунар колледжларига бир нечтадан психологлар штати киритилган ва улар айнан тадбиқий муаммолар - боланинг ўқув жараёнига психологик жиҳатдан тайёрлигини диагностика қилишдан тортиб, профессионал ва касб маҳоратини ривожлантиришгача бўлган барча муаммоларни ҳал қилишга “аралашади”.

Ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш ва қонунга зид ҳаракат қилганларни психологик реабелитация қилиш муаммоси ҳам ҳар доим ҳам психолог аралашувини талаб қилиб келган. Чунки жиноятчи ёки ҳуқуқбузар шахси ўз - ўзидан шаклланиб қолмайди, уни шакллантирувчи омиллар, мотивлар ва болани қайта тарбиялаш ва реабелитация масалалари ижтимоий психологик жараёнлар моҳиятини билиш ва уларга фаол таъсир кўрсатиш талаб қилади. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда ёшлар ўртасида ҳуқуқий маърифат ва ҳуқуқий маданиятни шакллантиришга жуда катта эътибор қаратилган ва бу ишда амалиётчи ходим - психологнинг ўрни ва роли катта бўлади.

Юқорида эътироф этилган психологиянинг тадбиқий соҳалари учун умумий нарса шуки, бу соҳаларда ишлаганлар аввало яхши психодиагност, яъни психология методларини ўз ўрнида самарали ишлатишни билиши, ва яхшигина психотерапевт ва психокорректор - яъни, аниқланган муаммо ёки “касалликни” тузатувчи моҳир профессионал бўлиши кераклигини тақозо этади.

ТЕХНОЛОГИК КАРТА

3-МАВЗУ
Мақсад ва
вазифалар
Ўқув
жараёнининг
мазмун

Психик тараққиёт назариялари
Биогенетик, Социогенетик, Психоанализ, Психодинамистик, когнитивистик ва персонологик назариялар билан таништириш.
Биогенетик назария ва унинг йўналишлари.
Социогенетик назария: ижтимоийлашув назарияси.
Психоанализ назарияси.
Психодинамистик, когнитивистик ва персонологик назариялар.

Ўқув
жараёнини
амалга
ошириш
технологияси

Метод: Оғзаки баён қилиш, “Баҳс-мунозара” методи, жамоатчилик фикрий фаолияти, ижодий, танқидий ва таҳлилий ёндашув асосида ўтказилади.
Шакл: аудитория-дарс шакли, жамоада ишлаш.
Восита: тарқатма материаллар – матнлар, маълумотномалар
Усул: ёзма материаллар ва чизмаларни аниқ ажратиш ва белгилаш асосида.
Назорат: савол-жавоблар

Кутиладиган
натижалар

Ўқитувчи:
Маърузачи қисқа вақт ичида барча талабалар томонидан мавзунинг ўзлаштирилишига эришади. Талабалар фаоллигини оширади. Талабаларда дарсга нисбатан қизиқиш уйғотади. Ўз олдига қўйган мақсадига эришади.

Келгуси
режалар
(таҳлил,
ўзгаришлар)

Талаба:
Янги билимларни эгаллайди. Яқка ҳолда ва гуруҳ билан ишлашни ўрганади. Нутқи ривожланади ва эслаб қолиш қобилияти кучаяди. Қисқа вақт ичида кўп маълумотга эга бўлади..
Педагогик психологик технологияларни ўзлаштириш ва уларни дарсга татбиқ этиш, такомиллаштириш. Ўз устида ишлаш, мавзунинг ҳаётий воқеалар билан боғлаш. Педагогик маҳоратни ошириш.

3-МАНВЗУ: Психик тараққиёт назариялари (2-соат)

Режа:

Биогенетик назария ва унинг йўналишлари.

Социогенетик назария: ижтимоийлашув назарияси.

Психоанализ назарияси.

Психодинамик, когнитивистик ва персонологик назариялар.

Психология Фани замонавий таълимотга асосланган ҳолда инсон шахсининг таркиб топишини асосан учта омилнинг таъсирига боғлиқлигини далиллар асосида изоҳлаб беради. Улардан биринчиси инсон туғилиб вояга етадиган ташқи ижтимоий муҳитнинг таъсири, иккинчиси одамга узок муддат давомида мунтазам тарзда бериладиган таълим-тарбиянинг таъсири ва учинчиси одамга туғма равишда, тайёр ҳолда бериладиган наслий хусусиятларнинг таъсиридир.

Маълумки, ҳар бир одам ўзига хос, бошқаларда айнан такрорланмайдиган ижтимоий муҳитда. Конкрет ижтимоий муносабатда, яъни маълум оила, жамоа ва жамиятда, одамлар орасида яшаб ўсади, шаклланади.

Бу ижтимоий муносабатларга одам жамият аъзоси сифатида, маълум синфнинг, у ёки бу ижтимоий гуруҳнинг намоёндаси сифатида ва ниҳоят, ташкил қилинганлик ва уюшқоқлик даражаси турлича бўлган муайян жамоаларнинг фаол аъзоси сифатида қатнашади.

Шахснинг моҳияти ўз табиати жиҳатидан ижтимоий характерга эгадир. Шахсдан барча психик хусусиятларини, ижодий фаоллигининг ривожланиш манбалари унинг теварак-атрофидаги ижтимоий муҳитда, жамиятдадир. Инсон шахси сабабий боғлиқликда бўлиб, унинг ижтимоий турмуши билан белгиланади. Манна шу маънода шахснинг тараққиёти одамлар билан муносабатда юзага келадиган ижтимоий тажрибани эгаллаш жараёнидан иборатдир. Бунинг натижасида инсоннинг психик хусусиятлари, ахлоқий фазилатлари, характери, иродавий сифатлари, қизиқишлари, эътиқод ва дунёқараши таркиб топади.

Муҳит, маълум мақсадга қаратилган таълим ва тарбия, азалдан берилган, генетик жиҳатдан қатъий белгиланган ниманидир намоён қилиш учун шароитгина бўлиб қолмай, балки инсон психик хусусиятларини таркиб топтиради.

Бу борада, биринчидан, шуни таъкидлаш керакки, одам муҳит таъсири остидаги пассив объект бўлмай, балки фаол мвжудотдир. Шунинг учун ташқи ҳаёт шароити, ташқи таъсир инсон психикасини белгиламайди, балки одамнинг муҳит билан бўлган ўзаро таъсири орқали, унинг муҳитдаги фаолияти орқали белгилайди. Шу сабабли муҳитнинг таъсири ҳақида эмас, балки одамнинг теварак-атрофдаги муҳит билан фаол ўзаро таъсири ҳақида гапириш мақсадга мувофиқдир.

Иккинчидан, психиканинг ривожланиши оқибат натижада ташқи шароитларга, ташқи таъсиротларга боғлиқдир. Лекин бу ривожланишини бевосита ташқи шароитдан ва ташқи вазиятдан келтириб чиқариб бўлмайди.

Бу шароитлар ҳамда вазиятлар ҳамиша одамнинг ҳаётий тажрибаси, унинг шахси, индивидуал психологик хусусиятлари ва психик қиёфаси орқали таъсир қилади. Манна шу маънода ташқи индивиднинг ўзига хос психикаси ва шахсий тарихини ўз ичига олган ички шароит орқали билвосита таъсир қилади.

Учинчидан, одам фаол мавжудот сифатида ўзи ҳам онгли равишда ўз шахсини ўзгартириши, яъни ўзи-ўзини тарбиялаш билан шуғулланиши мумкин. Лекин бу жараён атроф-муҳитдан ажралган ҳолда эмас, балки муҳит билан мослашган ҳолда ва муҳит билан ўзаро муносабатда содир бўлади.

Юқоридагилардан хулоса чиқариб шуни айтиш мумкинки, одамнинг (боланинг, ўқувчининг) ижтимоий ташкил топган ва фаол фаолияти унинг психик ривожланишининг асоси, воситаси ҳамда шартидир.

Ўз-ўзидан маълумки, одамнинг психик ривожланиши учун табиий, биологик имкониятлар ниҳоятда зарурдир. Инсон психик хусусиятлари меъёрида таркиб топиши учун муайян даражадаги биологик тузилиш, инсон мияси ва нерв системаси бўлиши шарт. Бу табиий хусусиятлар психик ривожланишни ҳаракатга келтирувчи кучлар, омиллар эмас, балки фақат дастлабки шароитлардир, холос.

Табиий хусусиятлар тараққиётни ҳаракатга келтирувчи куч эмаслигига қарамай, инсон психик тараққиётига таъсир кўрсатади.

Биринчидан, табиий хусусиятлар психик хусусиятлар тараққиётининг турли йўллари ва усуллари белгилаб беради. Инсон нерв системасининг хусусиятлари ўз-ўзига шахснинг ҳеч қандай психик хусусиятларини белгиламайди. Ҳеч бир меъёрдаги бола дадил ёки кўрқоқ, иродали ёки иродасиз. Меҳнатсевар ёки ялқов, интизомли ёки интизомсиз бўлиб туғилмайди. Агарда тарбия тўри ташкил қилинса, нерв системасининг исталган типии асосида характернинг барча ижтимоий қимматли хислатларини шакллантириш мумкин. Масалан, сабот-матонат ва ўз-ўзини тута билиш хислатини нерв системасининг типии шиддатли бўлган болаларда ҳам, ёки нерв системасининг типии вазмин бўлган болаларда ҳам тарбиялаш лозим ва тарбияласа бўлади. Бироқ биринчи ҳолдаги болаларни тарбиялаш иккинчи ҳолдагиларни тарбиялашга қараганда қийинроқ бўлади. Ҳар иккала ҳолда керакли сифатларни тарбиялаш йўллари ва усуллари ҳам турлича бўлади.

Иккинчидан табиий хусусиятлар одамнинг бирор соҳада эришган ютуқлари даражасига ҳам таъсир қилиши мумкин. Масалан, қобилият куртакларида туғма индивидуал фарқлар мавжуд. Шу сабабли баъзи одамлар бошқа одамлардан маълум бир фаолиятни эгаллаш имконияти жиҳатидан устун туришади. Баъзида эса аксинча бирор-бир фаолият турини эгаллаш имконияти жиҳатидан эса улардан онгсизлик қилишлари мумкин. Манна шу маънода олганда одамлар ўз қобилиятларини баробар ривожлантириш имкониятига эга эмаслар. Гарчи табиий куртаклар ўқувчиларнинг психик ривожланиши учун маълум аҳамиятга эга бўлса ҳам (шу сабабли, масалан, таълим жараёнида айрим ўқувчилардан бошқа ўқувчиларга нисбатан кўпроқ зўр бериш талаб қилинади, айрим ўқувчига ўқитувчи кўпроқ куч сарфлайди,

этибор беради ва кўпроқ вақт ажратади), бу куртакларнинг ўзи психик таракқиётда ҳал қилувчи роль ўйнамайди.

Турли йўналишга эга бўлган психологлар, бир томондан таълим ва тарбия, иккинчи томондан эса ривожланиш ўртасидаги ўзаро муносабати муаммосини кенг доирада муҳокама қилмоқдалар.

Ривожланиш дейилганда одатда ҳодисаларнинг ҳар икки тури тушунилади ва бу тушунчалар бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир: 1) миянинг ўз биологик, органик етилиши, унинг анатомик-биологик тузилиши жиҳатидан етилиши; 2) психик (ақлий) ривожланишнинг маълум ўсиш даражалари сифатидаги, ўзига хос ақлий етилиш сифатидаги психик ривожланиш. Ўз-ўзидан маълумки, ақлий ривожланиш мия тузилишининг биологик ечилиши билан боғлиқдир ва бу хусусият таълим-тарбия ишларида албатта ҳисобга олиниши лозим, чунки таълим миянинг органик жиҳатдан етилишини инкор эта олмайди. Бироқ мия тузилишининг органик жиҳатдан етилишини муҳитга, таълим-тарбияга мутлақо боғланмаган ҳолда ўзининг қатъий биологик қонунлари асосида содир бўлади, деб бўлмайди. Муҳит, таълим-тарбия ва тегишли машқ мия тузилишининг органик жиҳатдан етилишига ёрдам беради.

Бу жараёнда таълим қандай мавқега эга? Таълим ривожланишига нисбатан етакчи вазифани бажарадими ёки аксинча? Бу муаммонинг ҳал қилиниши таълим жараёнининг мазмуни ва методикасини, ўқув дастурлари ва дарсликларнинг мазмунини белгилаб беради.

Жумладан немис психологи В.Штерн: таълим психик ривожланишнинг орқасидан боради ва унга мослашади деган фикрни олға сурган эди. Бу фикрга қарама-қарши рус психологи Л.С.Виготский боланинг психик ривожланишида таълим ва тарбиянинг етакчилик роли бор деган қонидани биринчи бўлиб илгари сурди ва уни: таълим ривожланишдан олдиндан боради ва уни ўз орқасидан эргаштириб олиб боради, деб аниқ ифодалаб беради. Юкорида баён қилинган биринчи фикрга мувофиқ таълим фақат ривожланиш томонидан эришилган нарсалардан фойдаланади. Шунинг учун ақлий жиҳатдан етилиш жараёнига аралашмаслик, унга ҳалақит бермаслик, балки таълим учун имконият етилгунча чидам билан пассив кутиб туриш керак. Швейцариялик психолог Ж.Пиаженинг назарияси ҳам Айни шу ғоялар билан йўғрилгандир.

Ж.Пиаженинг фикрича, боланинг ва мактаб ўқувчисининг ақлий ўсиши ўзининг ички қонунлари асосида ривожлана бориб, сифат жиҳатдан ўзига хо сбир қатор генетик босқичларни босиб ўтади. Таълим бу ақлий етилиш жараёнини фақат бир қадар тезлатишга ёки секинлаштиришга қобилдир, лекин у ақлий жиҳатдан етилиш жараёнига ҳеч қандай жиддий таъсир курсата олмайди. Демак, таълим ривожланиш қонунларига бўйсунуши керак. Масалан, болада мантиқий тафаккур ечилмай туриб, уни мантиқий фикр юритишга ўргатиш фойдасиздир. Таълимнинг турли босқичлари боланинг тегишли психологик имкониятлар пишиб етиладиган муайян ёшига қатъий назар боғлиқлиги анна шундан келиб чиқади.

Бизнинг фикримизча, таълим етакчи ролни бажаради, таълим ва ривожланиш эса ўзаро бир-бирига боғлиқдир; улар алоҳида содир бўладиган икки жараён бўлмай, балки бир бутун жараёндир. Таълимсиз тўла ақлий ривожланиш бўлиши мумкин эмас. Таълим ривожланишга туртки бўлади, ривожланишни ўз ортидан эргаштириб боради. Зарур шароит туғилганда таълим мантиқий фикрлаш малакасини таркиб топтиради ва тегишли ақлий ривожланиш учун замин бўлади. Лекин таълим ривожланишга туртки бўлиш билан бир вақтда ўзи ривожланишга таянади, эришилган ривожланиш даражасининг хусусиятларини, ривожланишнинг ички қоидаларини, албатта, инобатга олади. Таълимнинг имкониятлари жуда кенг бўлса-да, бироқ чексиз эмас. Йирик рус психологи Л.С.Виготский таълим ва тараққиёт муаммосига ижтимоий-тарихий жараён нуқтаи-назаридан ёндашиб, билимларни ўзлаштириш инсониятнинг тарихий тараққиётида яратилган маданиятда иштирок этиш жараёндир, деб таъкидланади. У олға сурган психик функциялар тараққиётининг маданий-тарихий назариясига кўра, психик фаолият тараққиёти унинг «табиий» шаклини бевосита қайта қурган ҳолда, турли аломатлар билан аввал ташқи, сўнг ички ифодаланишни назарда тутиб, «маданий» шаклини эгаллаш тушунилади.

Шу муносабат билан Л.С.Виготскийнинг психологияга киритган «психик тараққиётнинг энг яқин зонаси» тушунчаси муҳим аҳамият касб этади. Бунинг асл моҳияти, боланинг мустақил фаолияти катталар билан ҳамкорликда, унинг раҳбарлигида амалга оширилади. Л.С.Виготский томонидан киритилган «психик тараққиётнинг энг яқин зонаси» тушунчаси «таълим тараққиётдан олдинда боради» деган умумий қоиданинг яққол мазмунини тушуниш учун имконият яратади.

Э.Торндайк ва Ж.Пиаженинг таълим билан тараққиётни айни бир нарса деб тушунтиришига қарамай Л.С.Виготский: «Бола тараққиётини ҳеч маҳал мактаб таълимидан ташқаридаги соя деб ҳисоблаш мумкин эмас»-деб таъкидлайди. Бундан ташқари, таълим ва тараққиёт бир-бирига тобе бўлмаган жараёнлардир, деган йўналишдаги психологларни ҳам у қаттиқ танқид қилади. П.Г.Блонский таълимнинг бола тараққиётидаги ўрнига алоҳида аҳамият беради. Шунинг учун ўқувчиларнинг ақлий ривожланиши тўғридан-тўғри мактаб дастури мазмунига боғлиқ эканлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, таълим жараёнида болалар маълум қоида асосида фаолият қилишга одатланадилар. Таълим таъсири натижасида ўқувчиларда ўз-ўзини ва ўзининг ақлий фаолиятини назорат қилиш юзага келади. Психолог-олимлардан В.В.Давыдов, П.Я.Гальперин, Н.А.Менчинская, А.А.Люблинская, Д.Б.Эльконин, Э.Ф.Ғозиевлар ўзларининг тадқиқотларида таълимнинг тараққиётдаги етакчи ролини таъкидлашади.

Психик тараққиётнинг омиллари ва шароитлари аниқлаб олинган тақдирда ҳам, психикада юзага келадиган ўзгаришларнинг манбалари, психик ривожланишни ҳаракатга келтирувчи кучлар нималардан иборат, деган саволнинг туғилиши, табиийдир.

Боланинг, мактаб ўқувчисининг психик ривожланишини ҳаракатга келтирувчи кучлар мураккаб ва турли-тумандир. Ривожланишнинг

моҳиятини қарама-қаршиликлар курашидан, ички зиддиятлар курашидан иборат, боланинг, мактаб ўқувчисининг психик ривожланишини бевосита ҳаракатга келтирувчи кучлар таълим ва тарбия жараёнида юзага келадиган ҳамда бартараф қилинадиган эскилик ва янгилик ўртасидаги қарама-қаршиликлардан иборатдир. Бундай зиддиятларга, масалан, фаолият томонидан юзага келадиган янги эҳтиёжлар билан уларни қондириш имкониятлари ўртасидаги зиддиятлар; боланинг ўсиб бораётган жисмоний ва руҳий имкониятлари билан эски, таркиб топган ўзаро муносабат шакллари ва фаолият турлари ўртасидаги зиддиятлар; жамият, жамоа, катта одамлар томонидан кундан-кунга ортиб бораётган талаблар билан психик тараққиётнинг мазкур даражаси ўртасидаги зиддиятлар киради.

Масалан, кичик мактаб ёшидаги ўқувчида мустақил иродавий фаолиятга нисбатан бўлган тайёрлик билан ҳатти-ҳаракатларнинг мавжуд вазиятга ёки бевосита ички кечинмаларга боғлиқлиги ўртасида зиддият мавжуддир. Ўсмирларда эса энг кучли зиддиятлар бир томондан, унинг ўзига ўзи баҳо бериши ва ўз талаблари даражаси ва иккинчи томондан, атрофдагиларнинг унга нисбатан бўлган муносабатлари ҳақидаги ички кечинмаси ўртасида, шунингдек, ўзининг жамоадаги реал мавқеи тўғрисидаги ички кечинмаси ўртасида; катта одамлар ҳаётида тўла ҳуқуқли аъзо сифатида қатнашиши эҳтиёжи билан бунга ўз имкониятларининг мос келмаслиги ўртасида пайдо бўлади.

Кўрсатилган барча зиддиятлар бирмунча юқори даражадаги психик фаолиятларни таркиб топтириш орқали бартараф қилинади. Натижада бола, мактаб ўқувчиси психик ривожланишининг янада юксакроқ босқичига кўтарилади. Эҳтиёж қондирилади- зиддият йўқолади. Бироқ қондирилган эҳтиёж, янги эҳтиёжни туғдиради. Бу зиддият бошқа бир зиддият билан алмашинади-тараққиёт давом этади.

Ривожланиш фақат соф миқдор ўзгаришлари жараёнидан, яъни қандайдир психик ҳодисаларнинг, хусусият ва сифатларнинг кўпайиши ёки камайишидан иборат бўлиб қолган, балки сифат жиҳатдан янги хусусиятларнинг, яъни янгидан ҳосил қилинган сифатларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқдир.

Психологлар психик ривожланишнинг умумий қонуниятлари борлигини қайд этиб кўрсатмоқдалар. Бироқ муҳит таъсирига нисбатан бу қонуниятлар иккиламчидир, чунки бу қонуниятларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳаёт шароитига, фаолиятга ва тарбияга боғлиқдир. Манна шундай умумий қонуниятларга биринчи навбатдар психик ривожланишнинг нотекислиги киради. Бунинг моҳияти шундан иборатки, ҳар қандай шароитда, ҳатто таълим ва тарбиянинг энг кўлай шароитларида ҳам шахснинг турли психик белгилари, функциялари ва хусусиятлари ривожланишнинг бита даражасида тўхтаб турмайди. Боланинг ривожланишидаги айрим даврларда психиканинг у ёки бу йўналишларда ривожланиши учун ниҳоятда қулай шароитлар пайдо бўлади ва бу шароитларнинг баъзилари вақтинчалик, ўткинчи характерда бўлади. У ёки бу психик хусусиятлар ва сифатларнинг ривожланиши учун энг қулай

шароитлар бўлган анна шундай ёш даврлари сензитив даврлар деб аталади. (Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев). бундан сензитивлик даврининг мавжудлигига миянинг органик жиҳатдан етилиш қонунияти ҳам, айрим психик жараёнлар ва хусусиятлар ҳам, ҳаётий тажриба ҳам сабаб бўлади.

Шундай қилиб, боланинг, мактаб ўқувчисининг психик ривожланиши-мураккаб тараққиёт жараёнидир.

Инсон шахсини таркиб топиши ва психик ривожланишнинг шароитлари. Биологик ва ижтимоий омиллар.

Психик ривожланиш ва бу ўзгаришларга сабаб бўладиган кучлар ўртасидаги муносабат қонунларини ўрганиш – ёш психологияси ва педагогик психология фанининг муҳим ва долзарб муаммоларидан биридир.

Инсон шахсининг психик ривожланиши ва унинг шаклланиши мураккаб тадқиқот жараёнидир. Зеро, унинг ўзига хос хусусиятларива қонуниятларини асосли илмий билиш, ўқувчи шахсига педагогик жиҳатдан таъсир кўрсатишнинг зарур шартидир.

Инсон – биосоциал мавжудотдир. Унинг бирлиги, бир томондан, кишининг психик, туғма равишда ташкил топган хусусиятлар (масалан, кўриш ёки эшитиш сезгиларнинг, шунингдек, олий нерв тузилишининг ўзига хос хусусиятлари), иккинчи томондан эса фаолиятнинг онгли субъект ива ижтимоий тараққиётнинг фаол иштирокчиси сифатида унинг хулқ-атвор (масалан, ахлоқий одатлар) хусусиятларида намоён бўлади.

Хўш одам психикаси ва ҳатти-ҳаракатларида намоён бўладиган бу хусусиятларни нималар сирасига киритиш мумкин? Инсон психикасининг табиати биологикми ёки инқилобий ҳарактерга эгами?

Инсон шахсининг таркиб топиши ва психик ривожланишига таъсир этувчи омилларнинг муаммоси ўз моҳияти жиҳатидан ғоявий ҳарактерга эга. Шу боис бу масалани ҳал қилишда бир-бирига қарама-қарши бўлган турли оқимлар, йўналишлар майдонга келган. Инсон шахсининг таркиб топишини тушунтиришда майдонга келган биринчи оқим биогенетик концепция, назария бўлса, иккинчи оқим социогенетик концепциядир.

Инсон шахсининг таркиб топишини тушунтиришга интилувчи биогенетик оқим XIX асрнинг иккинчи ярмида майдонга келган.

Бола психик хусусиятларининг туғма табиати ҳақидаги таълимот шу вақтга қадар аксарият психология мактабларининг асосини ташкил этиб келмоқда. Мазкур таълимот инсон психикасининг барча умумий ва индивидуал хусусиятлари табиат томонидан белгиланган, унинг биологик тузилишига тенглаштирилгандир, психик ривожланиш эса, ирсий йўл билан азалдан белгиланиб, инсон организмга жойлаштирилган шу хусусиятларнинг маромига етилиш жараёнидан иборат деб таъкидлайди. Маълумки, наслий хусусиятлар туғма йўл билан наслдан наслга тайёр ҳолда берилади, бироқ шундай бўлишига қарамай бу оқим намоёндалари инсон шахси ва унинг барча хусусиятлари «ички қонунлар» асосида, яъни наслий хусусиятлар негизида майдонга келадиган нарса, биологик олимларга боғлиқдир, деб таъкидлайдилар.

Биогенетик таълимот, инсон қобилиятларининг ривожланиш даражаси (чунончи, имкониятларнинг чегараси, унинг энг юксак нуқтаси) тақдир томонидан белгиланиб қўйилганлигини, ўқувчи имкониятлари ва қобилиятларини махсус тестлар ёрдамида аниқлаб, ундан сўнг таълим жараёнини унинг ирсият томонидан белгиланган тараққиёт даражасига мослаштириш, уларнинг ақлий истеъдод даражаларига қараб турли мавқедаги мактабларда тахсил олиши зарур деб таъкидлашади.

Чунончи, бу йўналиш тарафдорларидан, америкалик психолог Э.Пюрндайх ўқувчиларнинг «табiiй кучлари» ва «туғма майллар»ини психик ривожланишнинг етакчи омили қилиб кўрсатиб, муҳитнинг, таълим-тарбиянинг таъсири-иккинчи даражалидир, деб айтади.

Австралиялик психолог К.Бюлер болаларнинг фақат ақлий тараққиётигина эмас, балки ахлоқий ривожланиши ҳам наслий томондан белгилангандир, деб таъкидлайди.

Америкалик педагог ва психолог Дж.Дьюи-инсон табиатини ўзгартириб бўлмайди, одам ирсият воситасида ҳосил қилган эҳтиёжлари ва психик хусусиятлари билан туғилади. Бу эҳтиёжлар ва психик хусусиятлар тарбия жараёнида намоён бўлиб, баъзида ўзгариши, тарбиянинг эса миқдорини белгилаб берувчи мезондир, деб ҳисоблайди.

Веналик врач-психолог З.Фрейд мазкур оқим намоёндаси сифатида шахснинг фаоллигини, уни ҳаракатга келтирувчи кучларни қуйидаги тарзда тушунтиришга интилади. Одам ўзининг қадимий ҳайвон тариқасидаги авлод-аждодларидан наслий йўл билан ўтган инстинктив майлларнинг намоён бўлиши туфайли фаолдир. З.Фрейднинг фикрига кўра, инстинктив майллар асосан жинсий инстинктлар шаклида намоён бўлади. З.Фрейд, шахснинг фаоллигини даставвал жинсий майллар билан боғлайди. Бироқ инстинктив майллар жамиятда ҳуди ҳайвонот оламидагидек эркин намоён бўлавермайди. Жамиятдаги жамоа ҳаёти одамни, ундаги мавжуд инстинктив майлларни (яъни жинсий майлларни) жуда кўп жиҳатдан чеклаб қўяди. Оқибатда одам ўзининг кўп инстинктлари ва майлларини босишга, тормозлашга мажбур бўлади. Унинг таълимотига кўра, тормозланган инстинкт ва майллар йўқолиб кетмайди, балки бизга номаълум бўлган онгсизлик даражасига ўтказилиб юборилади. Онгсизлик даражасидаги бундай инстинктлар ва майллар ҳар турли «комплекслар»га бирлашадилар, гўё инсон шахси фаоллигининг ҳақиқий сабаби Айна шу «комплекслар»нинг намоён бўлишидир. З.Фрейднинг таълимотидан, унинг очикдан-очик биологизаторлик тарғиботчиси эканлигини, инсон шахсининг фаоллигини жинсий майллардан иборат эканлиги ҳақидаги назарияси илмий асосга эга эмаслигини эътироф этиш мумкин.

Бундай таълимотлардан, хусусан дин ҳомийлари кенг фойдаланиб, инсоннинг тақдири анна шу илмлар билан чамбарчас боғлиқдир, деб таъкидлашади.

Инсон шахсининг таркиб топишини ўрганиш давомида юзага келган Яна бир таълимот-социогенетик концепция-қобилиятларнинг тараққиётини фақат теварак-атрофдаги муҳитнинг таъсири билан тушунтиради. Бу

йўналиш ўз замонаси учун илғор ҳисобланган XVIII аср француз олими К.Гельвеций таълимотидан бошланган. К.Гельвецийнинг таълимотига кўра, барча одамлар ақлий ва ахлоқий ривожланиши учун туғилишдан оқ мутлақо бир хил табиий имкониятга эга бўладилар. Шунинг учун одамларнинг психик хусусиятларидаги фарқ фақатгина муҳит ва тарбиянинг турлича таъсир қилиши билан вужудга келади, деб тушунтирилади. Бу назария одамларнинг психик, руҳий, оқибатда ижтимоий тенгсизлиги уларнинг туғма хусусиятлари деган таълимотга қарши қаратилган эди. Бу назариянинг хорижий мамлакатлардаги ҳозирги турли намоёндалари психиканинг ривожланишида ижтимоий муҳитнинг ғоят даражада муҳим роли борлигини эътироф этадилар.

Инсон шахсининг таркиб топишини ўрганиш давомида юзага келган социогенетик концепция фанда экспериментларнинг ривожланиши билан боғлиқдир. Маълумки XVIII асрнинг охирига XIX асрнинг бошларида табиий фанлар жадал суръатлар билан ривожлана бошлади. Ўша пайтда ҳамманинг диққат-эътибори мўъжизакор тажрибага қаратилган эди. Бу ҳодиса инсон шахсининг таркиб топиши масаласига ҳам таъсир қилмай қолмайди.

Социогенетик концепция намоёндалари инсоннинг бутун тараққиёти, шу жумладан шахсий хусусиятларнинг таркиб топиши асосан тажрибага боғлиқдир. Бу назарияда шахсда рўй берадиган ўзгаришларни жамиятнинг тузилиши, ижтимоийлашиш усуллари, атрофидаги одамлар билан ўзаро муносабат воситалари асосида тушунтирилади. Бу таълимотга кўра инсон биологик тур сифатида туғилиб, ҳаётдаги ижтимоий шарт-шароитларнинг бевосита таъсири остида шахсга айланади.

Чунончи, англиялик олим Джон Локк дунёга келган янги чақалок боланинг руҳини топ-тоза доскага, тахтага ўхшатади. Унинг фикрича, боланинг топ-тоза тахта тарзидаги руҳига нималарни ёзиш мутлақо катта одамлар ихтиёрларидадир. Шунинг учун боланинг қандай одам бўлиб етишиши, яъни унда қандай шахсий фазилатларнинг таркиб топиши бола ҳаётдан оладиган тажрибага, ўзгалар билан мулоқот жараёнида оладиган ҳаётий тушунча ва тасаввурларига боғлиқдир, деб таъкидлайди.

Бу таҳлил этган ҳар иккала йўналишнинг намоёндалари, ўз манфаатларининг ташқи жиҳатдан бир-бирига қарама-қарши бўлишига қарамай, инсоннинг психик хусусиятларини ё наслий, биологик омиллар таъсири остида, ёки ўзгармас муҳит таъсирида аввалдан белгиланган ва ўзгармас нарса, деб эътироф этадилар.

Маълумки одам шахс сифатида мунтазам қандайдир фаолиятда таркиб топиб боради, ривожланади, унинг фаоллиги намоён бўлади. Агарда ҳайвонлар теварак-атрофидаги ташқи муҳитга пассив мослашиб, ҳаёт фаолиятларида табиатдаги, яъни ташқи муҳитдаги тайёр нарсалардан фойдалансалар, одам эса теварак-атрофидаги ташқи муҳитга фаол таъсир кўрсатиб, уни ўз иродасига бўйсундиради, ҳамда ўзгартириб, ўз эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилдиради.

Кузатишлар жараёнида шу нарса маълум бўлди-ки, одамдаги туғма, ирсий механизмлари унинг, психик ривожланишига таъсир кўрсатади-ю, бироқ унинг мазмунини ҳам, шахсий фазилатларини ҳам белгилаб Бера олмайди. Таъкидлаш зарурки, муҳит ҳам бола психикасини ривожлантиришда муайян роль ўйнайди. Фақат бунинг учун болани ўқитаётган кишиларнинг таъсири натижасида бола анна шу муҳитни фаол равишда ўрганиб олиши, табиийдир.

Психология фани замонавий таълимотга асосланган ҳолда инсон шахсининг таркиб топишини асосан учта омилнинг таъсирига боғлиқлигини далиллар асосида изоҳлаб беради. Улардан биринчиси инсон туғилиб вояга етадиган ташқи ижтимоий муҳитнинг таъсири, иккинчиси одамга узок муддат давомида мунтазам тарзда бериладиган таълим-тарбиянинг таъсири ва учинчиси одамга туғма равишда, тайёр ҳолда бериладиган наслий хусусиятларнинг таъсиридир.

Маълумки, ҳар бир одам ўзига хос, бошқаларда айнан такрорланмайдиган ижтимоий муҳитда. Конкрет ижтимоий муносабатда, яъни маълум оила, жамоа ва жамиятда, одамлар орасида яшаб ўсади, шаклланади.

Бу ижтимоий муносабатларга одам жамият аъзоси сифатида, маълум синфнинг, у ёки бу ижтимоий гуруҳнинг намоёндаси сифатида ва ниҳоят, ташкил қилинганлик ва уюшқоқлик даражаси турлича бўлган муайян жамоаларнинг фаол аъзоси сифатида қатнашади.

Шахснинг моҳияти ўз табиати жиҳатидан ижтимоий характерга эгадир. Шахсдан барча психик хусусиятларини, ижодий фаоллигининг ривожланиш манбалари унинг теvarак-атрофидаги ижтимоий муҳитда, жамиятдадир. Инсон шахси сабабий боғлиқликда бўлиб, унинг ижтимоий турмуши билан белгиланади. Манна шу маънода шахснинг тараққиёти одамлар билан муносабатда юзага келадиган ижтимоий тажрибани эгаллаш жараёнидан иборатдир. Бунинг натижасида инсоннинг психик хусусиятлари, ахлоқий фазилатлари, характери, иродавий сифатлари, қизиқишлари, эътиқод ва дунёқараши таркиб топади.

Муҳит, маълум мақсадга қаратилган таълим ва тарбия, азалдан берилган, генетик жиҳатдан қатъий белгиланган ниманидир намоён қилиш учун шароитгина бўлиб қолмай, балки инсон психик хусусиятларини таркиб топтиради.

Бу борада, биринчидан, шуни таъкидлаш керакки, одам муҳит таъсири остидаги пассив объект бўлмай, балки фаол мвжудотдир. Шунинг учун ташқи ҳаёт шароити, ташқи таъсир инсон психикасини белгиламайди, балки одамнинг муҳит билан бўлган ўзаро таъсири орқали, унинг муҳитдаги фаолияти орқали белгилайди. Шу сабабли муҳитнинг таъсири ҳақида эмас, балки одамнинг теvarак-атрофдаги муҳит билан фаол ўзаро таъсири ҳақида гапириш мақсадга мувофиқдир.

Иккинчидан, психиканинг ривожланиши оқибат натижада ташқи шароитларга, ташқи таъсиротларга боғлиқдир. Лекин бу ривожланишини

бевосита ташқи шароитдан ва ташқи вазиятдан келтириб чиқариб бўлмайди. Бу шароитлар ҳамда вазиятлар ҳаминша одамнинг ҳаётини тажрибаси, унинг шахси, индивидуал психологик хусусиятлари ва психик қиёфаси орқали таъсир қилади. Манна шу маънода ташқи индивиднинг ўзига хос психикаси ва шахсий тартибасини ўз ичига олган ички шароит орқали билвосита таъсир қилади.

Учинчидан, одам фаол мавжудот сифатида ўзи ҳам онгли равишда ўз шахсини ўзгартириши, яъни ўзи-ўзини тарбиялаш билан шуғулланиши мумкин. Лекин бу жараён атроф-муҳитдан ажралган ҳолда эмас, балки муҳит билан мослашган ҳолда ва муҳит билан ўзаро муносабатда содир бўлади.

Юқоридагилардан хулоса чиқариб шуни айтиш мумкинки, одамнинг (боланинг, ўқувчининг) ижтимоий ташкил топган ва фаол фаолияти унинг психик ривожланишининг асоси, воситаси ҳамда шартидир.

Ўз-ўзидан маълумки, одамнинг психик ривожланиши учун табиий, биологик имкониятлар ниҳоятда зарурдир. Инсон психик хусусиятлари меъёрида таркиб топиши учун муайян даражадаги биологик тузилиш, инсон мияси ва нерв системаси бўлиши шарт. Бу табиий хусусиятлар психик ривожланишни ҳаракатга келтирувчи кучлар, омиллар эмас, балки фақат дастлабки шароитлардир, холос.

Табиий хусусиятлар тараққиётни ҳаракатга келтирувчи куч эмаслигига қарамай, инсон психик тараққиётига таъсир кўрсатади.

Биринчидан, табиий хусусиятлар психик хусусиятлар тараққиётининг турли йўллари ва усуллари белгилаб беради. Инсон нерв системасининг хусусиятлари ўз-ўзига шахснинг ҳеч қандай психик хусусиятларини белгиламайди. Ҳеч бир меъёрдаги бола дадил ёки кўрқок, иродали ёки иродасиз. Меҳнатсевар ёки ялқов, интизомли ёки интизомсиз бўлиб туғилмайди. Агарда тарбия тўри ташкил қилинса, нерв системасининг исталган типини асосида характернинг барча ижтимоий қимматли хислатларини шакллантириш мумкин. Масалан, сабот-матонат ва ўз-ўзини тутати билан хислатини нерв системасининг типини шиддатли бўлган болаларда ҳам, ёки нерв системасининг типини вазмин бўлган болаларда ҳам тарбиялаш лозим ва тарбияласа бўлади. Бироқ биринчи ҳолдаги болаларни тарбиялаш иккинчи ҳолдагиларни тарбиялашга қараганда қийинроқ бўлади. Ҳар иккала ҳолда керакли сифатларни тарбиялаш йўллари ва усуллари ҳам турлича бўлади.

Иккинчидан табиий хусусиятлар одамнинг бирор соҳада эришган ютуқлари даражасига ҳам таъсир қилиши мумкин. Масалан, қобилият куртакларида туғма индивидуал фарқлар мавжуд. Шу сабабли баъзи одамлар бошқа одамлардан маълум бир фаолиятни эгаллаш имконияти жиҳатидан устун туришади. Баъзида эса аксинча бирор-бир фаолият турини эгаллаш имконияти жиҳатидан эса улардан онгсизлик қилишлари мумкин. Манна шу маънода олганда одамлар ўз қобилиятларини баробар ривожлантириш имкониятига эга эмаслар. Гарчи табиий куртаклар ўқувчиларнинг психик ривожланиши учун маълум аҳамиятга эга бўлса ҳам (шу сабабли, масалан, таълим жараёнида айрим ўқувчилардан бошқа ўқувчиларга нисбатан кўпроқ

зўр бериш талаб қилинади, айрим ўқувчига ўқитувчи кўпроқ куч сарфлайди, эътибор беради ва кўпроқ вақт ажратади), бу куртакларнинг ўзи психик тараққиётда ҳал қилувчи роль ўйнамайди.

Турли йўналишга эга бўлган психологлар, бир томондан таълим ва тарбия, иккинчи томондан эса ривожланиш ўртасидаги ўзаро муносабати муаммосини кенг доирада муҳокама қилмоқдалар.

Ривожланиш дейилганда одатда ходисаларнинг ҳар икки тури тушунилади ва бу тушунчалар бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир: 1) миянинг ўз биологик, органик етилиши, унинг анатомик-биологик тузилиши жиҳатидан етилиши; 2) психик (ақлий) ривожланишнинг маълум ўсиш даражалари сифатидаги, ўзига хос ақлий етилиш сифатидаги психик ривожланиш. Ўз-ўзидан маълумки, ақлий ривожланиш мия тузилишининг биологик ечилиши билан боғлиқдир ва бу хусусият таълим-тарбия ишларида албатта ҳисобга олиниши лозим, чунки таълим миянинг органик жиҳатдан етилишини инкор эта олмайди. Бироқ мия тузилишининг органик жиҳатдан етилишини муҳитга, таълим-тарбияга мутлақо боғланмаган ҳолда ўзининг катъий биологик қонунлари асосида содир бўлади, деб бўлмайди. Муҳит, таълим-тарбия ва тегишли машқ мия тузилишининг органик жиҳатдан етилишига ёрдам беради.

Бу жараёнда таълим қандай мавқега эга? Таълим ривожланишига нисбатан етакчи вазифани бажарадими ёки аксинча? Бу муаммонинг ҳал қилиниши таълим жараёнининг мазмуни ва методикасини, ўқув дастурлари ва дарсликларнинг мазмунини белгилаб беради.

Жумладан немис психологи В.Штерн: таълим психик ривожланишнинг орқасидан боради ва унга мослашади деган фикрни олға сўрган эди. Бу фикрга қарама-қарши рус психологи Л.С.Виготский боланинг психик ривожланишида таълим ва тарбиянинг етакчилик роли бор деган қонидани биринчи бўлиб илгари сурди ва уни: таълим ривожланишдан олдиндан боради ва уни ўз орқасидан эргаштириб олиб боради, деб аниқ ифодалаб беради. юқорида баён қилинган биринчи фикрга мувофиқ таълим фақат ривожланиш томонидан эришилган нарсалардан фойдаланади. Шунинг учун ақлий жиҳатдан етилиш жараёнига аралашмаслик, унга ҳалақит бермаслик, балки таълим учун имконият етилгунча чидам билан пассив кутиб туриш керак. Швейцариялик психолог Ж.Пиаженинг назарияси ҳам Айни шу ғоялар билан йўғрилгандир.

Ж.Пиаженинг фикрича, боланинг ва мактаб ўқувчисининг ақлий ўсиши ўзининг ички қонунлари асосида ривожлана бориб, сифат жиҳатдан ўзига хо сбир қатор генетик босқичларни босиб ўтади. Таълим бу ақлий етилиш жараёнини фақат бир қадар тезлатишга ёки секинлаштиришга қобилдир, лекин у ақлий жиҳатдан етилиш жараёнига ҳеч қандай жиддий таъсир курсата олмайди. Демак, таълим ривожланиш қонунларига бўйсунуши керак. Масалан, болада мантиқий тафаккур ечилмай туриб, уни мантиқий фикр юритишга ўргатиш фойдасиздир. Таълимнинг турли босқичлари боланинг тегишли психологик имкониятлар пишиб етиладиган муайян ёшига катъий назар боғлиқлиги анна шундан келиб чиқади.

Бизнинг фикримизча, таълим етакчи ролни бажаради, таълим ва ривожланиш эса ўзаро бир-бирига боғлиқдир; улар алоҳида содир бўладиган икки жараён бўлмай, балки бир бутун жараёндир. Таълимсиз тўла ақлий ривожланиш бўлиши мумкин эмас. Таълим ривожланишга туртки бўлади, ривожланишни ўз ортидан эргаштириб боради. Зарур шароит туғилганда таълим мантиқий фикрлаш малакасини таркиб топтиради ва тегишли ақлий ривожланиш учун замин бўлади. Лекин таълим ривожланишга туртки бўлиш билан бир вақтда ўзи ривожланишга таянади, эришилган ривожланиш даражасининг хусусиятларини, ривожланишнинг ички қоидаларини, албатта, инобатга олади. Таълимнинг имкониятлари жуда кенг бўлса-да, бироқ чексиз эмас. Йирик рус психологи Л.С.Виготский таълим ва тараққиёт муаммосига ижтимоий-тарихий жараён нуктаи-назаридан ёндашиб, билимларни ўзлаштириш инсониятнинг тарихий тараққиётида яратилган маданиятда иштирок этиш жараёндир, деб таъкидланади. У олға сўрган психик функциялар тараққиётининг маданий-тарихий назариясига кўра, психик фаолият тараққиёти унинг «табиий» шаклини бевосита қайта қўрган ҳолда, турли аломатлар билан аввал ташқи, сўнг ички ифодаланишни назарда тутиб, «маданий» шаклини эгаллаш тушунилади.

Шу муносабат билан Л.С.Виготскийнинг психологияга киритган «психик тараққиётнинг энг яқин зонаси» тушунчаси муҳим аҳамият касб этади. Бунинг асл моҳияти, боланинг мустақил фаолияти катталар билан ҳамкорликда, унинг раҳбарлигида амалга оширилади. Л.С.Виготский томонидан киритилган «психик тараққиётнинг энг яқин зонаси» тушунчаси «таълим тараққиётдан олдинда боради» деган умумий қоиданинг яққол мазмунини тушуниш учун имконият яратади.

Э.Торндайк ва Ж.Пиаженинг таълим билан тараққиётни айни бир нарса деб тушунтиришига қарамай Л.С.Виготский: «Бола тараққиётини ҳеч маҳал мактаб таълимидан ташқаридаги соя деб ҳисоблаш мумкин эмас»-деб таъкидлайди. Бундан ташқари, таълим ва тараққиёт бир-бирига тобе бўлмаган жараёнлардир, деган йўналишдаги психологларни ҳам у қаттиқ танқид қилади. П.Г.Блонский таълимнинг бола тараққиётидаги ўрнига алоҳида аҳамият беради. Шунинг учун ўқувчиларнинг ақлий ривожланиши тўғридан-тўғри мактаб дастури мазмунига боғлиқ эканлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, таълим жараёнида болалар маълум қоида асосида фаолият қилишга одатланадилар. Таълим таъсири натижасида ўқувчиларда ўз-ўзини ва ўзининг ақлий фаолиятини назорат қилиш юзага келади. Психолог-олимлардан В.В.Давыдов, П.Я.Гальперин, Н.А.Менчинская, А.А.Люблинская, Д.Б.Эльконин, Э.Ф.Ғозиевлар ўзларининг тадқиқотларида таълимнинг тараққиётдаги етакчи ролини таъкидлашади.

Психик тараққиётнинг омиллари ва шароитлари аниқлаб олинган тақдирда ҳам, психикада юзага келадиган ўзгаришларнинг манбалари, психик ривожланишни ҳаракатга келтирувчи кучлар нималардан иборат, деган саволнинг туғилиши, табиийдир.

Боланинг, мактаб ўқувчисининг психик ривожланишини ҳаракатга келтирувчи кучлар мураккаб ва турли-тумандир. Ривожланишнинг

моҳиятини қарама-қаршиликлар курашидан, ички зиддиятлар курашидан иборат, боланинг, мактаб ўқувчисининг психик ривожланишини бевосита ҳаракатга келтирувчи кучлар таълим ва тарбия жараёнида юзага келадиган ҳамда бартараф қилинадиган эскилик ва янгилик ўртасидаги қарама-қаршиликлардан иборатдир. Бундай зиддиятларга, масалан, фаолият томонидан юзага келадиган янги эҳтиёжлар билан уларни қондириш имкониятлари ўртасидаги зиддиятлар; боланинг ўсиб бораётган жисмоний ва руҳий имкониятлари билан эски, таркиб топган ўзаро муносабат шакллари ва фаолият турлари ўртасидаги зиддиятлар; жамият, жамоа, катта одамлар томонидан кундан-кунга ортиб бораётган талаблар билан психик тараққиётнинг мазкур даражаси ўртасидаги зиддиятлар киради.

Масалан, кичик мактаб ёшидаги ўқувчида мустақил иродавий фаолиятга нисбатан бўлган тайёрлик билан ҳатти-ҳаракатларнинг мавжуд вазиятга ёки бевосита ички кечинмаларга боғлиқлиги ўртасида зиддият мавжуддир. Ўсмирларда эса энг кучли зиддиятлар бир томондан, унинг ўзига ўзи баҳо бериши ва ўз талаблари даражаси ва иккинчи томондан, атрофдагиларнинг унга нисбатан бўлган муносабатлари ҳақидаги ички кечинмаси ўртасида, шунингдек, ўзининг жамоадаги реал мавқеи тўғрисидаги ички кечинмаси ўртасида; катта одамлар ҳаётида тўла ҳуқуқли аъзо сифатида қатнашиши эҳтиёжи билан бунга ўз имкониятларининг мос келмаслиги ўртасида пайдо бўлади.

Кўрсатилган барча зиддиятлар бирмунча юқори даражадаги психик фаолиятларни таркиб топтириш орқали бартараф қилинади. Натижада бола, мактаб ўқувчиси психик ривожланишининг янада юксакроқ босқичига кўтарилади. Эҳтиёж қондирилади- зиддият йўқолади. Бироқ қондирилган эҳтиёж, янги эҳтиёжни туғдиради. Бу зиддият бошқа бир зиддият билан алмашинади-тараққиёт давом этади.

Ривожланиш фақат соф миқдор ўзгаришлари жараёнидан, яъни қандайдир психик ҳодисаларнинг, хусусият ва сифатларнинг кўпайиши ёки камайишидан иборат бўлиб қолган, балки сифат жиҳатдан янги хусусиятларнинг, яъни янгидан ҳосил қилинган сифатларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқдир.

Психологлар психик ривожланишнинг умумий қонуниятлари борлигини қайд этиб кўрсатмоқдалар. Бироқ муҳит таъсирига нисбатан бу қонуниятлар иккиламчидир, чунки бу қонуниятларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳаёт шароитига, фаолиятга ва тарбияга боғлиқдир. Манна шундай умумий қонуниятларга биринчи навбатдар психик ривожланишнинг нотекислиги киради. Бунинг моҳияти шундан иборатки, ҳар қандай шароитда, ҳатто таълим ва тарбиянинг энг кўлай шароитларида ҳам шахснинг турли психик белгилари, функциялари ва хусусиятлари ривожланишнинг бита даражасида тўхтаб турмайди. Боланинг ривожланишидаги айрим даврларда психиканинг у ёки бу йўналишларда ривожланиши учун ниҳоятда қулай шароитлар пайдо бўлади ва бу шароитларнинг баъзилари вақтинчалик, ўткинчи характерда бўлади. У ёки бу психик хусусиятлар ва сифатларнинг ривожланиши учун энг қулай

шароитлар бўлган анна шундай ёш давлари сензитив даврлар деб аталади. (Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев). бундан сензитивлик даврининг мавжудлигига миянинг органик жиҳатдан етилиш қонунияти ҳам, айрим психик жараёнлар ва хусусиятлар ҳам, ҳаётий тажриба ҳам сабаб бўлади.

Шундай қилиб, боланинг, мактаб ўқувчисининг психик ривожланиши-мураккаб тараққиёт жараёнидир.

Педагогик психологиянинг таниқли намоёндаси В.А.Крутецкий инсоннинг онтогенетик камолотини қуйидаги босқичлардан иборатлигини таъкидлайди:

1. Чақалоқлик (туғилгандан 10 кунликкача);
2. Гўдаклик (10 кунликдан 1 ёшгача);
3. Илк болалик (1 ёшдан 3 ёшгача);
4. Боғчагача давр (3 ёшдан 5 ёшгача);
5. Боғча ёши (5 ёшдан 7 ёшгача);
6. Кичик мактаб ёши (7 ёшдан 11 ёшгача);
7. Ўсмирлик (11 ёшдан 15 ёшгача);
8. Илк ўспиринлик ёки катта мактаб ёши (15 ёшдан 18 ёшгача).

Юқоридаги тасниф пухталигидан, уларга қандай нуқтаи назардан ёндашилганлигидан қатъий назар инсон камолотини тўла ифодалаб боришга ожизлик қилади.

Мазкур назариялар инсоннинг шахс сифатида шаклланиши босқичлари ҳақида кўпроқ маълумот беради, холос. Уларда ёшлик, етуклик, қарилик даврларининг хусусиятлари, қонуниятлари тўғрисида назарий ва амалий маълумотлар етишмайди. Шунга қарамай улар ўрта мактаб педагогик психология фани учун алоҳида аҳамият касб этади.

Ҳозирги замон психологиясининг йирик вакили А.В.Петровенц инсон камолотига шахснинг таркиб топишига ижтимоий-психологик нуқтаи назардан ёндашиб, шахснинг шаклланиши қуйидаги босқичларда амалга ошишини таъкидлайди:

- 1) Илк болалик (мактабгача тарбия ёшидан олдинги давр) -туғилганидан 3 ёшгача.
- 2) Боғча даври - 3 ёшдан 7 ёшгача.
- 3) Кичик мактаб ёши даври - 7 ёшдан 11 ёшгача.
- 4) Ўрта мактаб ёши (ўсмирлик) даври - 11 ёшдан 15 ёшгача.
- 5) Юқори синф ўқувчиси (илк ўспиринлик) даври - 15 ёшдан 17 ёшгача.

А.В.Петровенцнинг таснифи мукамал бўлса-да, камолотнинг оралик босқичларини, уларнинг ўзига хос хусусиятларини ифодаламайди. Ваҳоланки, ўсиш ижтимоий қоидаларга мувофиқми ёки аксинча, қандай бўлишидан қатъий назар, ҳар икала йўналишнинг ҳам оралик жабҳалари бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Маълумки, ҳар бир ёш давр, ўзига хос хусусиятлар билан белгиланади, буларга: оилада ва мактабда бола ҳолатининг ўзгариши, таълим ва тарбия

шакллариинг ўзгариши ҳамда боланинг янги фаолият турлари, организмидаги айрим хусусиятларнинг етилиши снғари жараёнларни киритиш мумкин.

Мана шу муносабат билан ҳозирги психологияда ёш даврларини шу нуқтаи назардан табақалаш мақсадга мувофиқдир:

Илк болалик даври-туғилгандан 3 ёшгача;

Боғча даври-3 ёшдан 6, 7 ёшгача;

Кичик мактаб ёши даври-6, 7 ёшдан 10, 11 ёшгача;

Ўрта мактаб ёши (ўсмирлик даври)- 10, 11 ёшдан 14, 15 ёшгача;

Илк ўспиринлик (коллеж ва лицей ўқувчилари)- 14, 15 ёшдан

17, 18 ёшгача.

Умуман психологлар томонидан ёш даврларини табақалаштиришнинг пухта илмий-методологик негизга эга бўлган қатор назариялари ишлаб чиқилган. Ҳозирги кунда улар онтогенетик қонуниятларни ёритишга катта ҳисса қўшиб, унинг назарий ва амалий муаммоларини ҳал қилишда муҳим ўрин эгаллаб келмоқда. Бироқ, ҳозир онтогенезни тўла ёритишга хизмат қила оладиган назарияси яратиш зарурияти мавжуддир.

ТЕХНОЛОГИК КАРТА

4-МАВЗУ	Таълим жараёнини бошқариш. Таълим ва ақлий тараққиёт. Таълимни индивидуаллаштириш
Мақсад ва вазифалар	Таълим - жуда кенг маънога эга булиб, у билим, куникма ва малакаларни узлаштириш, урганиш, ургатиш. Мактабларда фан асослари, яъни узаро мантикий боғланган, укувчиларни ёшига мос ва табиат жамият ҳамда тафаккурнинг муҳим тараққиёт конунларини тугри тушунишга ёрдам берувчи фаннинг асосий томонлари урганилади. Шунинг учун ҳам укув фанларининг тузилиши дастурлар мактабнинг таълим-тарбия вазифаларига, укувчиларининг ёш хусусиятларига жавоб берадиган булиши лозим. Шундагина ёш авлодни хар томонлама камол топган шахс килиб тарбиялашда катта ахамият касб этади.
Ўқув жараёнининг мазмуни	Таълимни ва билимларни ўзлаштиришни бошқариш муаммолари ҳамда имкониятлари. Бошқаришнинг методологик ва назарий асослари. Чет эл психологиясида таълим ва тараққиёт муаммолари. Ўқиш типлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари. Таълимни индивидуаллаштиришда диагностик методикалардан фойдаланиш.
Ўқув жараёнини амалга ошириш технологияси	Метод: Оғзаки баён қилиш, “Баҳс-мунозара” методи, жамоатчилик фикрий фаолияти, ижодий, танқидий ва таҳлилий ёндашув асосида ўтказилади. Шакл: аудитория-дарс шакли, жамоада ишлаш. Восита: тарқатма материаллар – матнлар, маълумотномалар Усул: ёзма материаллар ва чизмаларни аниқ ажратиш ва белгилаш асосида. Назорат: савол-жавоблар
Кутиладиган натижалар	Ўқитувчи: Маърузачи қисқа вақт ичида барча талабалар томонидан мавзунинг ўзлаштирилишига эришади. Талабалар фаоллигини оширади. Талабаларда дарсга нисбатан қизиқиш уйғотади. Ўз олдига қўйган мақсадига эришади. Талаба: Янги билимларни эгаллайди. Якка ҳолда ва гуруҳ билан ишлашни ўрганади. Нутқи ривожланади ва эслаб қолиш қобилияти кучаяди. Қисқа вақт ичида кўп маълумотга эга бўлади.
Келгуси режалар (таҳлил, ўзгаришлар)	Педагогик психологик технологияларни ўзлаштириш ва уларни дарсга татбиқ этиш, такомиллаштириш. Ўз устида ишлаш, мавзуни ҳаётий воқеалар билан боғлаш. Педагогик маҳоратни ошириш.

4-МАНЗУ: Таълим жараёнини бошқариш. Таълим ва ақлий таракқиёт. Таълимни индивидуаллаштириш (2 соат)

Режа:

Таълимни ва билимларни ўзлаштиришни бошқариш муаммолари ҳамда имкониятлари.

Бошқаришнинг методологик ва назарий асослари.

Чет эл психологиясида таълим ва таракқиёт муаммолари.

Ўқиш типлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.

Таълимни индивидуаллаштиришда диагностик методикалардан фойдаланиш.

Таълим - жуда кенг маънога эга булиб, у билим, куникма ва малакаларни узлаштириш, урганиш, ургатиш жараёнидир. Бу таъриф ҳозирги замон таълими учун етарли эмас. Чунки ҳозир мустақиллик даврида таълим узининг мазмуни билан укувчиларга билим, куникма ва малакалар бериш билан бирга, укувчиларни ҳозирги замон руҳида миллий кадрлар, жаҳон маданияти ва маорифининг илғор гоёларидан оқилона фойдаланиб тарбия берувчи, бола шахсини ривожлантирувчи, уни мустақил фикрлашга ургатувчи, илмий тушунча ва изланишларга лаёқатли қилувчи таълим ҳамдир.

Таълим икки томонлама жараён;

1-дан, укувчи томонидан бажариладиган, бошқариладиган,

2-дан, укувчи томонидан бажариладиган жараёндир.

Демак, таълим жараёни урганиш ва ургатиш, урганиб олиш ва уни ҳаётга тадбиқ этиш хусусияти билан изоҳланади.

Урганиш (укитиш) - бу укутувчининг укувчиларга билим, куникма ва малакалар бериш, уларда янги ҳақиқатни очишга қодир булган ижодий, мантикий тафаккурни тарбиялашдир.

Урганиш- бу укувчиларнинг укутувчи тамонидан берилган билимларни, қабул қилишлари жараёни, узларида билиш қобилиятларини, фикрлаш операциялари ва ҳаракатларни таркиб топтириш жараёнидир. Бу пассив мушоҳада жараёни эмас, балки укутувчи томонидан укувчиларга бериладиган билим ва малакаларни фаол равишда қайта ишлаш жараёнидир.

Урганишнинг асосий моҳияти шундаки, бунда - уқиш жараёнида укувчилар мустақил равишда билим ола билиш ва бу билимлардан фойдалана олиш қуникмасини уз ичига олувчи ақлий ва жисмоний меҳнат элементларини узига синдиради.

Таълимнинг муваффақияти укув материалларнинг мазмунигагина, таълим усулларигагина эмас, балки у қуп жихатдан укувчининг қандай уқийганлигини билишга, яъни укувчининг ёш хусусиятларига, ақлий таракқиёти ва фаоллигига мувофиқ малакаларни узлаштириш жараёнининг психологик асосларини билишга ҳам боғлиқдир.

Укиш жараёни - укувчининг узига хос хусусиятларига хам, унинг психик ривожланишининг (аклий, эмокионал, иродавий жихатдан) индивидуал тавсифномасига, унда укишга нисбатан қарор топган муносабатларига, унинг кизиқиш-хавасларига боғлиқдир. Бошқача қилиб айтганда, таълим жараёни укувчига нимани ва қандай қилиб узлаштиришининг оддий бир хил натижаси эмас, яъни сиртдан таъсир қиладиган шарт-шароитларнинг оқибати эмас, балки укувчининг индивидуал-психолок хусусиятларига боғлиқ равишда амалга оширилади.

Таълимни ижодий узлаштириш, урганиш, билим эгаллаш 3 омилга:

1. Нимани уқитишга;
2. Қим уқитади ва қандай уқитишга;
- 3 Қимни уқитишга боғлиқ.

1- ҳолда: уқитиш характери узлаштирилаётган материалларга, унинг мазмунига ва қандай тизимда етказиб берилаётганлигига боғлиқ.

- 2- ҳолда: а) уқитувчининг услубий маҳоратига;
б) иш тажрибасига;
г) унинг билимига боғлиқ;

3- ҳолда: а) қимни, қандай укувчини уқитишга;
б) психик ривожланишининг индивидуал тавсифномасига;
в) кизиқиш ва хавасларига боғлиқдир.

Урганиш - билимларни узлаштириш информация олиш, эса саклаш ва уни англаб қолишнигина эмас, балки билимларни кейинчалик, укув ишида шунингдек, меҳнат жараёнида, умуман турмушга тадбиқ қилиш қобилиятига эга бўлишдир.

Билимларни урганиб олиш, уни узлаштириш қуйидаги психологик компонентлар асосида бўлади.

1. Укувчиларнинг уқитишга ижодий муносабатда бўлиши :
2. Материал билан бевосита танишиш жараёни :
3. Олинган материални фаол равишда қайта ишлаш жараёни бўлган фикрлаш (тафаккур)
- 4 Қабул қилинган ва ишлаб чиқилган ахборотни эса олиб қолиш ва эса саклаш жараёни.

Агар укувчида узлаштиришининг ана шу компонентларини(таркибий қисмларини) ҳисобга олиб таълим берилса, ҳар бир компонентда таълимни узлаштириш жараёнига эътибор берилса, укувчи уни муваффақиятли узлаштиради.

Урганиш - йул-йулақай, тасодифий ва режали бўлиши мумкин. Йул-йулақай урганиш - турли материал ва информацияларни турли шароитда урганишдир. Бунда укувчи материални изланишлар, қуп китобларни мутолаа қилиш орқали урганади. Бундай урганиш инсон ҳаётининг турли фаолиятлари давомида руй беради.

Режали урганиш эса материалларни мунтазам равишда режа асосида, мақсадга қаратилган фаолият орқали урганиш демақдир. Шунинг учун ҳам урганиш – фаолият ҳисобланади. Урганиш бу стихияли жараён эмас, балки у

максадга каратилган, режалаштирилган жараёндин. Урганиш - материални узлаштириш – бу онгли жараёндин. Шунинг учун у фаол жараён хамдин. Чунки укувчи укутувчи томонидан идрок килинган материални узининг тажрибасига, хаётга боглаш билан вокеликка онгли муносабатда булади.

Урганиш жараёни укутувчи шахсига, унинг педагогик фаолиятга кандай тайёргарлигига, уз билимларини укувчилар онгига етказиб беришига унда укувчиларнинг хусусиятларининг хисобга олишга, таълимни хаётга ва болалар тарбиясига боглаб олиб боришга богликдин. Демак, урганишнинг хар иккала томонлама жараён эканлиги, у укувчи ва укутувчи фаолиятини бошкаршилишини талаб килади.

2. Укувчиларнинг билиш фаолиятини бошкариш, таълим жараёнини бошкариш - педагогик психологиянинг хал килиниши лозим булган масалалардан биридир.

Купчилик психологлар таълим жараёнини, яъни укувчиларнинг билиш фаолиятини бошкариш кийин деб таъкидлайдилар. Лекин уни бутунлай бошкариб булмайдиган жараён дейиш нотугридин. Чунки бу аник максад кузлаб таълим бериш гоёсига зиддин. Бирок, укутувчи таълимни ташкил этади, унга рахбарлик килади, уни амалга оширади дейиш хам уни бошкарилади деган маънони бермайди. Чунки биз бошкариладиган таълим деб шундай таълимни айтамызки, бунда хар бир боланинг харакатлари назорат килиниши, укутувчи таълимнинг хар бир боскичида укувчиларни билимларни узлаштириши ёки муайян куникма ва малакаларни хосил килиш хакида узлуксиз ахборот олиб ва янги материалларни хамда утилган материалларни узлаштирилганлиги характерига караб такдим килиниши лозим. Укутувчи таълим жараёнида укувчиларнинг билимларни узлаштириш жараёнини ва аклий ривожланишнинг боришини хамма вақт хам назорат кила олмайди. Бу хозирги таълим жараёнининг жиддий камчилигидир.

Жахон психологларининг фикрича, билимларнинг бошкаришнинг мумкин булган йули - узлаштириш жараёнини берилган топширикнинг узлаштириш жараёни сифатида махсус ташкил этишдин. Бу сохада яхширок ишланган тизим П.Я.Гальпериннинг аклий харакатларини этап(боскичма-боскич) буйича таркиб топтириш назариясига асосланган таълим тизимидир. Бу назарияга мувофик, одамнинг онтогенетик ривожланишидаги харакатлар интериоризацияси деган жараёнлар, яъни ташки харакатларнинг аста-секин ички аклий харакатларга айланиши жараёнлари руй беради. Даставвал укувчилар ташки моддий харакат билан иш куради «факат шундан кейингина харакатнинг интеграцияси: яъни унинг ички харакатга, энди бутунлай боланинг аклида воке буладиган харакатга айланиши руй беради», деб ёзади А. Н. Леонтьев (Проблемы развития психики, иккинчи нашри, М. «Мысль» 1965.383 бет) Таълим жараёнини бошкаришда П.Я.Гальпериннинг узлаштириш жараёнини махсус ташкил килиш, таълимни этаплар асосида ташкил килиш назарияси мухимдин.

Бу этаплар куйидагича :

I –боскич - Болага узлаштириш учун йул-йуриklar курсатилмайди.

II-боскич - Узлаштириш учун йул-йуриklar курсатилади ва укувчи уни бажаришга киришади.

III-боскич - Моддий харакат боскичи булиб, бунда харакат ё предметларда ёки уларнинг тасвирларида (схема, чизмалар, макетлар ва хоказо) олиб борилади, улар нарсалар билан таккосланилади.

IV- боскич - Кейин шу харакатларнинг узини нарсаларга таянмай баланд овоз(нутк) воситасида бажарилади.

V- боскич - баланд овоз воситасида харакат килишни ички режага кучириш – бу худди уша ташки нуткнинг узи, лекин «уз ичида харакат килиши»дир.

VI- боскич – ички нуткдаги «узи учун» харакат кисмидир.

Аклий харакатларни боскичма-боскич таркиб топтириш шу жараён кайси шарт ва усуллар ёрдамида таркиб топган булса, ана шу шарт ва усуллар тизими томонидан детерминлаштирилган экан, бу уларни эгаллаш, бошқариши мумкин эканлигини англатади. П.Я. Гальперин рахбарлигида утказилган тадқиқотлар фикрлаш харакатларини курсатиб утилган принцип буйича таркиб топтириш таълим жараёнини самарали бошқариш имконини беради.

2. Кишининг фаолият жараёни одамнинг узини ураб олган объектив дунёга фаол муносабатда булишининг энг мухим шаклларида биридир. Шу фаолият туфайли одам билан ташки дунё уртасида реал боғланиш амалга ошади.

Педагогик психология укув холатларинг асосий шакллари уйин, таклид килиш, меҳнат, такрорлаш ва ёд олиш, синаб куриш ва хатоларни аниклаш, машқланиш ва укув вазифаларини хал килиш, мустакил фикрлаш, шунингдек хиссий алоқа килиш, нарсаларни кул билан харакатга келтириш ролли уйинлар, укув профессионал фаолият кабилар билан белгилайди. Буларнинг хаммаси таълимни муваффақиятли узлаштиришга, урганиш фаолиятини энгиллаштиришга, янги билимлар хакида чукур тасаввурлар колдиришга, уларни хотирада узок вақт саклаб туриш ва керак вақтда эсга туширишга ёрдам бериш асосий омиллардан хисобланади.

Уйин болаларнинг ижодий фаолияти булиб, атроф хаётдаги воқеликни айнан узидагидек эмас, балки уни узича акс эттириш, баъзи нарсаларни узлаштириш, узига уйлаб чиқариш жараёнидир. Болалар уйинларда хаёл килади, ижод килиш элементлари куринади, фикр юритади, уларни уз нуткида баён этиш оркали ривожланади.

Меҳнат фаолияти укувчи шахсига хар томонлама таъсир килади. Хар томонлама ривожланиш шахсни тарбиялашнинг асосий шарти, шахсинг онгли фаоллигидир. Меҳнатда укувчи шахсининг характери ва иродаси тарбияланади, кузатувчанлиги, диққати ривожланади. Меҳнат фаолияти укувчиларда нарсаларнинг узини ва уларнинг шакллари, харакатларини масофани ва бошқаларни эсда колдириш билан боғлиқдир. Одамнинг онгли ва мақсадга қаратилган меҳнат фаолияти хар вақт маълум мотивларнинг булишини такозо килади. Меҳнат фаолиятида мотивлар одам эҳтиёжлари сабабли пайдо булади. Укувчиларнинг укув фаолиятига кизикишлари у ёки

бу фаннинг узлаштиришга интилиши, билимларини кенгайтириш ҳам маълум мотивлар асосида булади.

Укиш фаолияти жараёнида укиш, урганиш мотиви узгаради ва таркиб топади. Укиш фаолияти дастлабки йилларда укувчи уйда уни уришмасликлари учун, яхши баҳо олиш мақсадида укиши мумкин. Урта мактаб йилларида укув предметларига дифференциал кизиқиш пайдо булади ва шу асосда фан муаммоларига кизиқиш юзага келади ва натижада усмирларда билимга булган кизиқишларини кондиришга қаратилган билимларни эгаллаш мотивлари пайдо булади.

Маълумки 1997 йил 25 августда «Таълим тугрисидаги қонун» қабул қилинди. Унинг II бобида таълим тизими ва унинг турлари аниқ курсатиб берилди. Унга мувофиқ, таълим уз Давлат тили, дастури ва таълим муассасаларни билан белгиланиб, у ягона ва узлуксиз таълим тизимидир. «Таълим тугрисидаги Қонун»га биноан, болалар ёшлигидан бошлаб то ишлаб чиқариш жараёнида ҳам таълим олиш ҳуқуқига ҳақлиқлар. Умрининг охиригача ҳам инсон воқелиқни тинмай урганиб боради. Таълим турлари мактабгача таълим, умумий ва урта таълим, урта махсус таълим, олий таълим, олий укув юртларидан кейинги таълим, малака ошириш, мактабдан ташқари таълим, оиладаги таълим тизими билан изоҳланади. Бу таълим тизими ёшларга билим, куникма ва малака бериш билан қифояланмай, балки уларнинг қомил инсон қилиб етиштириш қаби буюқ вазифаларни бажаради. Уқувчилар билими ҳаёт тажрибалари билан боғланган бўлиши лозим. Фан асосларини ҳаёт билан, мустақил ривожланиш амалиёти билан мустаҳкам боғлаб урганиш, уни ишлаб чиқиш меҳнати билан қушиб олиб бориш талаб этилади. Шундагина уқувчилар билимларини ошиши ва бойиши учун, укувчи шахснинг таркиб топиши учун катта имқониятлар вужудга келади. Уқув амаллари ва ургатувчи амаллар укувчини назарий олган билимларини амалга татбиқ қилишда, бевосита ишлаб чиқариш (запод, фабрика, қурилиш ва хоқазо) билан боғлиқ бўлишда катта аҳамият қасб этади ва болани қелгуси ҳаётга, фаолиятга, қасбга тайёрлайди.

4. Таълим жараёнини муваффақиятли ташқил этиш унга таъсир этувчи омилларга ҳам боғлиқдир. Бу омиллар ички ва ташқи омиллардир.

Ички омилларга –диққат ва установқалар қиради. Яъни таълим жараёнида уқитувчининг укувчилар диққатини ташқил қилиши, уларни турли ҳолатларида турлича диққат хусусиятларидан фойдалана олиш, диққатнинг барқарорлик ва ихтиёрийлик хусусиятини шакллантиришдаги усуллардан фойдаланиб укувчи диққатини ривожлантириб боришдир. Шунингдек, укувчиларнинг ҳам узига жалб қилиш, узлаштиришга қийналадиган, диққати тарқоқ укувчилар билан узаро муносабатлар урнатиш таълим муваффақиятини белгилайди.

Бола ҳар қандай таълим жараёнида ҳам, у болани қизиктирадим, зериктирадим ундан қатъий назар, дастур мазмунини эгаллашга тайёр туришлари қуп жихатдан уқитувчи шахсига боғлиқдир.

Шунингдек, ички омилларга укувчининг дангасалиги, ишёкмаслиги, уз иродасини ташкил кила олмаслиги, лаёкатининг пастлиги хам киради.

Ташки омилларга укув материалларининг мазмуни ва шаклини мақсадга йуналтириш даражаси, укувчининг бир синфда икки йил қолиши, бир мактабдан иккинчисига кучиб утиши, уқитувчиларнинг узгариб туриши ва уларни укув жараёнига муносабати, укувчини касал булиб қолиши кабилар киради. Булар укувчиларни билимларни узлаштириши ва уни уқиб олишга таъсир килади ва хатто узлаштириш жараёнини пасайишга сабаб булади.

Таълим мазмунини тула ва чуқур узлаштиришда такрорлаш муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун такрорлаш аниқ бир мақсадга қаратилган булиши, у онгли яъни англанган булиши, такрорлаш материални эсан чиқармасдан олдин булиши, такрорлашда ассоциация қонунларига риоя қилиб, материални бир-бирига боғлаб такрорланиши, қийин материалларни энг муҳим хусусиятларини ажратиб, уни ён дафтарга ёзиб ёки тагини қизиб такрорлаш муҳимдир. Энг асосий такрорланган материални онгда қайта жамлаб чиқишдир. Бунда уқиб урганган материал ётиш олдидан ёки бошқа машғулотлар билан шугулланиш жараёнида уни ичида такрорлаб чиқилса узлаштирилган ва узлаштирилмаган материал аниқ билиб қолади ва укувчи узлаштирмаган материални қитобни очиб уқиб олса у материал унинг билим бойлигига айланади.

Такрорлашда ёд олишни ташкил қилиш хам аҳамиятлидир. Ёд олиш хронологик рақамларни, формула ва қоидаларни билишда булиши мумкин. Лекин материални ёд олишда унинг мазмунига алоҳида эътибор бериш лозим. Агар ёд олинаётган материални мазмунига тушуниб, уни бир-бирига боғлаб уқиб олишга эътибор берилмаса, ундай ҳолда қурук ёд олинган материал тезлик билан унутилади ёки у укувчидан баҳо олгунга қадар етади ва кейин эсидан чиқади.

Уқитувчи укувчиларни укув материалларни узлаштиришларида бунга албатта эътибор беришлари лозим.

Шунингдек, таълим жараёнида уқитувчи берган янги билим ва информацияларни укувчилар томонидан узлаштирилганликларини билишда таълимдаги қайтарма алоқа муҳимдир. Қайтарма алоқа жараёни хамма жараёнлардан хам айниқса янги мавзуларни мустаҳкамлаш ёки утилган мавзунини такрорлаш жараёнида булади. Уқитувчи синф укувчиларини узлаштирган янги мавзу мазмунини аниқлашда мавзу буйича қуплаб майда саволлар бериш ва қарточкалар тарқатиш орқали амалга ошириш мумкин. Қайтарма алоқа орқали мавзунини мазмунини қандай узлаштириб олганини аниқлаш ва у қелгуси мавзунини муваффақиятли узлаштириш гарови булади.

Билимларни узлаштириб бориш турли қуникма ва малақалар ҳосил қилишга таъсир қурсатади. Хар қандай қуникма билимларсиз булмайдди. Таълимий қуникмалар (ёзиш, уқиш ва ҳисоблаш урганиб олиш) қуникмани биринчи турига киради. Қуникма ва малақаларни иккинчи турига умумий меҳнатга доир булиб, улар қасб-хунар таълими жараёнида такомиллашади.

Шунингдек, бу куникма ва малакалар синфдан ташқари машгулотларда фанлар буйича тугаракларда, кул меҳнати дарсларида: коғоздан, картондан, газламалардан, пластилиндан, турли нарсалардан тайёрлаш йули билан ҳосил қилинади. Ҳар бир ўқитувчи куникма ва малакалар ҳосил қилишни қонуниятларини билмоғи лозим.

Куникма, малакалар қуйидаги қонуниятларга асосланади.

Малакалар ҳосил қилишдаги нотекистиклар (яъни: бунда ижобий ютуқлар билан бирга ҳато, нотугри ҳаракатлар ҳам қилинади.) Ҳамма ўқувчиларда ҳам малакалар бир хил шаклланавермайди.

Малакалар қучиши ва тормозланиши мумкин. Бунда(белгилари мустаҳкамланган малакалар янги малакаларни ҳосил қилишга ижобий таъсир қилади) ва янги малакаларни узлаштириши тезлашади.

Малакалар юксалиши ва пасайиши мумкин.

Бунда машқ катта роль уйнайди. Таълим жараёнида билим ва тушунчалар шаклланиб бориши муҳим масалалардан биридир.

Ҳар бир фанлар буйича бериладиган билим ва тушунчаларни узлаштириш жараёни бевосита ўқувчиларни психик жараёнларни ривожланиб боришига уларда қобилият ва қизиқишларнинг шаклланишига таъсир қурсатиш билан бирга уларни ақлий ва ахлоқий жиҳатдан шаклланишига ёрдам беради. Чунки умумий маълумотлар мактабларда фан асослари, яъни узаро мантикий боғланган, ўқувчиларни ёшига мос ва табиат жамият ҳамда тафаккурнинг муҳим тараккиёт қонуниятларини тугри тушунишга ёрдам берувчи фаннинг асосий томонлари урганилади. Шунинг учун ҳам ўқув фанларининг тузилиши дастурлар мактабнинг таълим-тарбия вазифаларига, ўқувчиларининг ёш хусусиятларига жавоб берадиган бўлиши лозим. Шундагина ёш авлодни ҳар томонлама қамол топган шахс қилиб тарбиялашда катта аҳамият қасб этади.

Илмий тушунчаларни эгаллаш, муайян фактларни турмушдаги нарсалар орасидаги боғланишларни идрок қилиш, уларни изоҳлай билиш, мустақил равишда умулаштира олиш ва ҳулосалар чиқара билиш демақдир.

Бошланғич синфданок табиат ва жамият ҳаётидаги ҳодисалар қонуниятларни очиқ бериш ва уларни ўқувчи онгига сингдириш жараёнида ўқувчиларни чуқур илмий билимлар билан қуроллантириб бориш, мақсадга мувофиқдир. Шунинг учун ўқитувчи уз фанини қанчалик содда усулда баён қилмасин, у чуқур илмий бўлишни талаб қилади. Таълимнинг илмий бўлиши тугрисидаги талаб ўқитувчининг ўқув материали мазмунигагина эмас, балки унинг шу материални ёритиб бериш характериға ва ўқувчиларнинг бу билимларни узлаштириб олишларига ҳам боғлиқдир. Ўқитувчи ўқувчиларни уйлашга, фикр юритишга ургатиши зарур.

Урганилаётган воқеалар ва нарсаларни улар ҳақидаги оғзаки ахборотларни идрок этиш жараёни, тасаввурлар, образлар тушунчаларни

таркиб топтириш жараёни белгиларни таккослаш, чогиштириш, кисмларга ажратиш, умумий жихатларни топиш, анализ ва синтезни уз ичига олувчи актив тафаккур шуни талаб килади.

Билимларни узлаштириш, тушунчалар хосил килиш жараёни бу билан тугалланмайди. Укувчилар билимларни тугри узлаштирганликларини, улар олган билимларни янги воқеаларни билиб олишга кандай тадбик эта олишларини, янги факт ва мисолларни тушунтиришга, янги объектларининг маълум хоссаларини топишга, амалий вазифаларни хал этишга канчалик тадбик эта олишларини аниклаш йули билан текшириш талаб килинади. Натижада укувчилар узлаштирган билим ва тушунчаларнинг хакикий эканини тасдиқлайдилар ва улар онгида таркиб топаётган тасаввурлар, тушунчалар воқеликни канчалик тугри акс эттиришни аниклаш имконини беради.

Укувчиларнинг фикр юритиш фаолияти махсус аклий жараёнлар асосида амалга ошади. Яъни материални муҳим ва муҳим булмаган хусусиятларни аниклаш, улар уртасидаги тафовутлари белгилаш оркали бола мустакил фикр юритади. Педагогик психологияда укувчиларнинг аклий фаолиятида конкретдан абстракга - буюмлар ва ходисаларнинг узини куришдан улар хакида тушунчалар таркиб топтиришга ҳамда таърифлар, конунларни узлаштиришга, буюмлар тушунчаларнинг умумлаштирилган умумий хусусиятлари ва сифатлари хакида мавхум фикр юритишга утиш жараёни катта урин эгаллайди. Таълим жараёнида ижодий тафаккур шаклланиб боради. Ижодий тафаккур мақсадни амалга ошириш йулида тугиладиган саволлар асосида («бу нима учун шундай килинган», «бундай килса булмайдими?» ва х.к) пайдо булади ва саволларга жавоб берувчи иш-харакатларни тасаввур килиш ва уйлашда ривожланади. Ижодий тафаккур амалий тафаккур (теварак-атрофдаги воқеликни узлаштириш йули билан узимизга керакли реал нарсаларни ва ходисаларни олишга ёки яратишга каратилган тафаккур) асосида пайдо булади. Амалий тафаккур узига хос хусусиятга эга. Яъни амалий муҳокамаларда укувчини объектларга, муайян мақсадларга таъсир утказиш йули билан шу объектларга узгартириш мумкинлигига катъий килиб айтилади ёки рад килинади. Натижада «буни бундай килиш мумкин ёки килиб булмади», «бу мана шундай килинади» деб уни уз муҳокамаларида акс эттиради. Мактабларда купинча фанларни урганиш вва уни саноатда, кишлок хужалигида тадбик килиш укувчиларнинг ижодий тафаккурини усишига ёрдам беради. Укувчиларда техника ихтирочилик, саноат, кишлок хужалиги масалаларига булган кизикишлар, моделлар, конструкциялар яшаш, электротехника билан шугулланиш, дала ишларида катнашиш кабилар ижодий тафаккурни шаклланиши ва ривожланиб боришида энг асосий усуллардадир.

Хозирги кунда укувчиларнинг билиш фаолиятини фаол, мустакил, ижодий тафаккурини авж олдириш мактаб таълимининг энг муҳим вазифаларидан бирига айланиб бормокда. Демак, таълимнинг асоси -укитувчининг укувчиларга етказадиган мул-кул ахборотини эсда олиб

колиш эмас, балки бу ахборотни олиш жараёнида укувчиларнинг узлари актив иштирок этиши, уларнинг мустикал фикр юритишини, мустикал билим олиш қобилиятини, маълумотни ошириш қобилиятини аста-секин шакллантириб боришдан иборат булмоғи лозим. (назорат саволларини ёзиш керак)

Инсон шахсининг психик ривожланиши ва унинг шаклланиши мураккаб тадқиқот жараёнидир. Зеро, унинг ўзига хос хусусиятларива қонуниятларини асосли илмий билиш, ўқувчи шахсига педагогик жиҳатдан таъсир кўрсатишнинг зарур шартидир.

Инсон – биосоциал мавжудотдир. Унинг бирлиги, бир томондан, кишининг психик, туғма равишда ташкил топган хусусиятлар (масалан, кўриш ёки эшитиш сезгиларнинг, шунингдек, олий нерв тузилишининг ўзига хос хусусиятлари), иккинчи томондан эса фаолиятнинг онгли субъект ива ижтимоий тараққиётнинг фаол иштирокчиси сифатида унинг хулқ-атвор (масалан, ахлоқий одатлар) хусусиятларида намоён бўлади.

Хўш одам психикаси ва ҳатти-хракатларида намоён бўладиган бу хусусиятларни нималар сирасига киритиш мумкин? Инсон психикасининг табиати биологикми ёки инқилобий характерга эгами?

Инсон шахсининг таркиб топиши ва психик ривожланишига таъсир этувчи омилларнинг муаммоси ўз моҳияти жиҳатидан ғоявий характерга эга. Шу боис бу масалани ҳал қилишда бир-бирига қарама-қарши бўлган турли оқимлар, йўналишлар майдонга келган. Инсон шахсининг таркиб топишини тушунтиришда майдонга келган биринчи оқим биогенетик концепция, назария бўлса, иккинчи оқим социогенетик концепциядир.

Инсон шахсининг таркиб топишини тушунтиришга интилувчи биогенетик оқим XIX асрнинг иккинчи ярмида майдонга келган.

Бола психик хусусиятларининг туғма табиати ҳақидаги таълимот шу вақтга қадар аксарият психология мактабларининг асосини ташкил этиб келмоқда. Мазкур таълимот инсон психикасининг барча умумий ва индивидуал хусусиятлари табиат томонидан белгиланган, унинг биологик тузилишига тенглаштирилгандир, психик ривожланиш эса, ирсий йўл билан азалдан белгиланиб, инсон организмга жойлаштирилган шу хусусиятларнинг маромига етилиш жараёнидан иборат деб таъкидлайди. Маълумки, наслий хусусиятлар туғма йўл билан наслдан наслга тайёр ҳолда берилади, бироқ шундай бўлишига қарамай бу оқим намоёндалари инсон шахси ва унинг барча хусусиятлари «ички қонунлар» асосида, яъни наслий хусусиятлар негизида майдонга келадиган нарса, биологик олимларга боғлиқдир, деб таъкидлайдилар.

Биогенетик таълимот, инсон қобилиятларининг ривожланиш даражаси (чунончи, имкониятларнинг чегараси, унинг энг юксак нуқтаси) тақдир томонидан белгиланиб қўйилганлигини, ўқувчи имкониятлари ва қобилиятларини махсус тестлар ёрдамида аниқлаб, ундан сўнг таълим жараёнини унинг ирсият томонидан белгиланган тараққиёт даражасига мослаштириш, уларнинг ақлий истеъдод даражаларига қараб турли мавқедаги мактабларда таҳсил олиши зарур деб таъкидлашади.

Чунончи, бу йўналиш тарафдорларидан, америкалик психолог Э.Пюрндайх ўқувчиларнинг «табiiй кучлари» ва «туғма майллар»ини психик ривожланишнинг етакчи омили қилиб кўрсатиб, муҳитнинг, таълим-тарбиянинг таъсири-иккинчи даражалидир, деб айтади.

Австралиялик психолог К.Бюлер болаларнинг фақат ақлий тараққиётигина эмас, балки ахлоқий ривожланиши ҳам наслий томондан белгилангандир, деб таъкидлайди.

Америкалик педагог ва психолог Дж.Дьюи-инсон табиатини ўзгартириб бўлмайди, одам ирсият воситасида ҳосил қилган эҳтиёжлари ва психик хусусиятлари билан туғилади. Бу эҳтиёжлар ва психик хусусиятлар тарбия жараёнида намоён бўлиб, баъзида ўзгариши, тарбиянинг эса миқдорини белгилаб берувчи мезондир, деб ҳисоблайди.

Веналик врач-психолог З.Фрейд мазкур оқим намоёндаси сифатида шахснинг фаоллигини, уни ҳаракатга келтирувчи кучларни қуйидаги тарзда тушунтиришга интилади. Одам ўзининг қадимий ҳайвон тариқасидаги авлод-аждодларидан наслий йўл билан ўтган инстинктив майлларнинг намоён бўлиши туфайли фаолдир. З.Фрейднинг фикрига кўра, инстинктив майллар асосан жинсий инстинктлар шаклида намоён бўлади. З.Фрейд, шахснинг фаоллигини даставвал жинсий майллар билан боғлайди. Бироқ инстинктив майллар жамиятда ҳуди ҳайвонот оламидагидек эркин намоён бўлавермайди. Жамиятдаги жамоа ҳаёти одамни, ундаги мавжуд инстинктив майлларни (яъни жинсий майлларни) жуда кўп жиҳатдан чеклаб қўяди. Оқибатда одам ўзининг кўп инстинктлари ва майлларини босишга, тормозлашга мажбур бўлади. Унинг таълимотига кўра, тормозланган инстинкт ва майллар йўқолиб кетмайди, балки бизга номаълум бўлган онгсизлик даражасига ўтказилиб юборилади. Онгсизлик даражасидаги бундай инстинктлар ва майллар ҳар турли «комплекслар»га бирлашадилар, гўё инсон шахси фаоллигининг ҳақиқий сабаби Айни шу «комплекслар»нинг намоён бўлишидир. З.Фрейднинг таълимотидан, унинг очикдан-очик биологизаторлик тарғиботчиси эканлигини, инсон шахсининг фаоллигини жинсий майллардан иборат эканлиги ҳақидаги назарияси илмий асосга эга эмаслигини эътироф этиш мумкин.

Бундай таълимотлардан, хусусан дин ҳомийлари кенг фойдаланиб, инсоннинг тақдири анна шу илмлар билан чамбарчас боғлиқдир, деб таъкидлашади.

Инсон шахсининг таркиб топишини ўрганиш давомида юзага келган Яна бир таълимот-социогенетик концепция-қобилиятларнинг тараққиётини фақат теварак-атрофдаги муҳитнинг таъсири билан тушунтиради. Бу йўналиш ўз замонаси учун илғор ҳисобланган XVIII аср француз олими К.Гельвещий таълимотидан бошланган. К.Гельвещийнинг таълимотига кўра, барча одамлар ақлий ва ахлоқий ривожланиши учун туғилишдан оқ мутлақо бир хил табиий имкониятга эга бўладилар. Шунинг учун одамларнинг психик хусусиятларидаги фарқ фақатгина муҳит ва тарбиянинг турлича таъсир қилиши билан вужудга келади, деб тушунтирилади. Бу назария одамларнинг психик, руҳий, оқибатда ижтимоий тенгсизлиги уларнинг туғма

хусусиятлари деган таълимотга қарши қаратилган эди. Бу назариянинг хорижий мамлакатлардаги ҳозирги турли намоёндалари психиканинг ривожланишида ижтимоий муҳитнинг ғоят даражада муҳим роли борлигини эътироф этадилар.

Инсон шахсининг таркиб топишини урганиш давомида юзага келган социогенетик концепция фанда экспериментларнинг ривожланиши билан боғлиқдир. Маълумки ХҮII асрнинг охирига ХҮIII асрнинг бошларида табиий фанлар жадал суръатлар билан ривожлана бошлади. Ҳа пайтда ҳамманинг диққат-эътибори мўъжизакор тажрибага қаратилган эди. Бу ҳодиса инсон шахсининг таркиб топиши масаласига ҳам таъсир қилмай қолмайди.

Социогенетик концепция намоёндалари инсоннинг бутун тараққиёти, шу жумладан шахсий хусусиятларнинг таркиб топиши асосан тажрибага боғлиқдир. Бу назарияда шахсда рўй берадиган ўзгаришларни жамиятнинг тузилиши, ижтимоийлашиш усуллари, атрофидаги одамлар билан ўзаро муносабат воситалари асосида тушунтирилади. Бу таълимотга кўра инсон биологик тур сифатида туғилиб, ҳаётдаги ижтимоий шарт-шароитларнинг бевосита таъсири остида шахсга айланади.

Чунончи, англиялик олим Джон Локк дунёга келган янги чақалоқ боланинг руҳини топ-тоза доскага, тахтага ўхшатади. Унинг фикрича, боланинг топ-тоза тахта тарзидаги руҳига нималарни ёзиш мутлақо катта одамлар ихтиёрларидадир. Шунинг учун боланинг қандай одам бўлиб етишиши, яъни унда қандай шахсий фазилатларнинг таркиб топиши бола ҳаётдан оладиган тажрибага, ўзгалар билан мулоқот жараёнида оладиган ҳаётий тушунча ва тасаввурларига боғлиқдир, деб таъкидлайди.

Бу таҳлил этган ҳар икала йўналишнинг намоёндалари, ўз манфаатларининг ташқи жиҳатдан бир-бирига қарама-қарши бўлишига қарамай, инсоннинг психик хусусиятларини ё наслий, биологик омиллар таъсири остида, ёки ўзгармас муҳит таъсирида аввалдан белгиланган ва ўзгармас нарса, деб эътироф этадилар.

Маълумки одам шахс сифатида мунтазам қандайдир фаолиятда таркиб топиб боради, ривожланади, унинг фаоллиги намоён бўлади. Агарда ҳайвонлар теварак-атрофдаги ташқи муҳитга пассив мослашиб, ҳаёт фаолиятларида табиатдаги, яъни ташқи муҳитдаги тайёр нарсалардан фойдалансалар, одам эса теварак-атрофдаги ташқи муҳитга фаол таъсир кўрсатиб, уни ўз иродасига бўйсундиради, ҳамда ўзгартириб, ўз эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилдиради.

Кузатишлар жараёнида шу нарса маълум бўлди-ки, одамдаги туғма, ирсий механизмлари унинг, психик ривожланишига таъсир кўрсатади-ю, бироқ унинг мазмунини ҳам, шахсий фазилатларини ҳам белгилаб Бера олмайди. Таъкидлаш зарурки, муҳит ҳам бола психикасини ривожлантиришда муайян роль ўйнайди. Фақат бунинг учун болани ўқитаётган кишиларнинг таъсири натижасида бола анна шу муҳитни фаол равишда ўрганиб олиши, табиийдир.

ТЕХНОЛОГИК КАРТА

5-МАВЗУ	Тарбия психологияси. Тарбия методлари ва формалари
Мақсад ва вазифалар	Тарбия психологияси , тарбия методлари билан таништириш - Шахснинг тарбиялашда ушбу методларнинг ахамияти ва мохиятини тушунтириш.
Ўқув жараёнининг мазмуни	- Шахсни тарбиялаш методлари ва формалари. - Ақлий, эстетик ва меҳнат тарбияси методларининг ўзига хос хусусиятлари. - Тарбияси қийин ва ўзлаштирмовчи ўқувчилар билан ишлаш методлари. - Жинсий тарбиялаш.
Ўқув жараёнини амалга ошириш технологияси	Метод: Оғзаки баён қилиш, “Баҳс-мунозара” методи, жамоатчилик фикрий фаолияти, ижодий, танқидий ва таҳлилий ёндашув асосида ўтказилади. Шакл: аудитория-дарс шакли, жамоада ишлаш. Восита: тарқатма материаллар – матнлар, маълумотномалар Усул: ёзма материаллар ва чизмаларни аниқ ажратиш ва белгилаш асосида. Назорат: савол-жавоблар
Кутиладиган натижалар	Ўқитувчи: Маърузачи қисқа вақт ичида барча талабалар томонидан мавзунинг ўзлаштирилишига эришади. Талабалар фаоллигини оширади. Талабаларда дарсга нисбатан қизиқиш уйғотади. Ўз олдига қўйган мақсадига эришади.
Келгуси режалар (таҳлил, ўзгаришлар)	Талаба: Янги билимларни эгаллайди. Якка ҳолда ва гуруҳ билан ишлашни ўрганади. Нутқи ривожланади ва эслаб қолиш қобилияти кучаяди. Қисқа вақт ичида кўп маълумотга эга бўлади.. Педагогик психологик технологияларни ўзлаштириш ва уларни дарсга татбиқ этиш, такомиллаштириш. Ўз устида ишлаш, мавзунини ҳаётининг воқеалари билан боғлаш. Педагогик маҳоратни ошириш.

5- МАВЗУ: Тарбия психологияси. Тарбия методлари ва формалари

Режа:

Шахсни тарбиялаш методлари ва формалари.

Ақлий, эстетик ва меҳнат тарбияси методларининг ўзига хос хусусиятлари.

Тарбияси қийин ва ўзлаштирмовчи ўқувчилар билан ишлаш методлари.

Жинсий тарбиялаш.

Тарбия шахсни шакиллантириш максадига қаратилган ва унда ҳаётий эътикод ва ҳис-туйғулар, маънавий ҳулқ-атвор ҳосил қилиш жараёнидир. «Таълим-тарбияни янги замон талаблари даражасига кутариш ушиб келаётган ёш авлодларимизнинг порлоқ келажагини гармоник устириш имкониятини яратиш» (И.Каримов Узб.Р Президенти, Олий Мажлиснинг IX сес.Кадрлар тайёрлаш миллий дастури) ҳозирги куннинг асосий масаласидир.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури шуни назарда тутадикки, бошқа муҳим масалалар каторида Миллий қайта тикланиш мафқураси ва жамият бойликлари асосида ўқувчиларни маънавий ва ахлокий ҳислатларини устириш, ўқувчиларнинг ҳулқ маданиятини шакллантириш, баркамол насли тарбиялаб етиштириш орқали ҳақиқий инсон қилиб тарбиялаш лозим.

Ҳозирги замон тарбиясининг мақсад ва вазифалари аввало, ёшларни чинакам маърифатли киши қилиб, инсон кадрини, миллий кадриятларини ўзлигини англаш, эркин ва озод жамиятда яшаш, мустақил давлатимизнинг жаҳон ҳамжамиятида ўзига муносиб, обрўли урин эғалайдиган фидойи инсонни тарбиялашдир.

II. Тарбия - махсус фаолият сифатида муайян дастурнинг, англаб олинган мақсадининг мавжудлиги билан, таъсир курсатишининг махсус ишлаб чиқилган ва асослаб берилган воситалари шакллари ҳамда усулларини қулланиши билан тасодифий ва стихияли таъсирлардан ажралиб туради. Соғлом тарбиявий вазиятсиз муккамал шахс вужудга келмайди.

Ўқувчиларнинг ҳаёти ва фаолиятини тугри ташкил қилиш, ижобий ахлокий, ижтимоий ҳулқ-атвор тажрибаси шахснинг таркиб топишида муҳим аҳамиятга эга. Маълумки, биргина фаолиятнинг ўзида шахснинг ҳар-хил ва ҳатто бир-бирига қарама-қарши сифатларини таркиб топтириш мумкин. Бунинг асосида мактаб ўқувчиси амал қиладиган мотивлар ётади. Бу ҳулқ-атвор шахсан ўқувчининг ўзи учун қандай маънога эга бўлишига қараб, унда ҳар-хил сифатларни таркиб топишига сабаб бўлади.

М: Ўқувчи уртоғини принципиал асосда танқид қилса – унда қатъийлик, ҳалоллик; агар ўз айбини уртоғига қуйиш бўлса – худбинлик индивидуализм, эгоизм пайдо бўлади.

Фаолият – одамни шахс сифатида шакиллантириш асоси ҳисобланади. Бола ўйин, ўқиш ва меҳнат фаолиятига қандай муносабатда бўлса, унда шу фаолият асосида ижобий ва салбий сифатлар шаклланиши мумкин. Ўқиш ва ўйинга ижобий муносабат, илмга интилишга қизиқиш, меҳнатсеварлик

кабилар билан, салбий муносабат эса ишёкмаслик, дангасалик узини идора кила олмаслик кабилар шаклланишига сабаб булади.

Шунинг учун ҳам фаолиятининг етакчи типларини уюштириш бола шахсини шаклланишига мақсадга мувофиқ таъсир этиш воситасидир. . .

Ахлокий эҳтиёжларнинг туб моҳияти бу: 1) инсоннинг ахлокийлиги бошқалар билан мулоқотда булишини ижтимоий шарт-шароит мавжуд булишини; 2) индивидуал онгининг ахлокий томонларни шакилланишини ижтимоий шарт-шароитдаги тарбияга боғликлиги билан белгиланади. Ва ниҳоят, ҳаётнинг конкрет ҳолларини ҳисобга олган ҳолда ахлокий эҳтиёжни ҳис-туйғуга, фикрлашига боғликлиги муҳимдир.

Ахлокий фазилатларни намаён булиши ижтимоий бурч тушунчаси бола онгига қандай сингдирилишига боғлиқ. Бурч- бу жамият ва жамоанинг инсон олдига қуйган турли-туман талабларини ифодаловчи тушунчадир. Ижтимоий бурч – кенг маънодаги тушунча булиб, бу одамийлик, ватанпарварлик бурчи, касб бурчи, ота-она олдидаги бурчдир.

III. Ёшларнинг ахлокий фазилатларини тарбиялашда умуминсоний ва миллий бойликлардан фойдаланиш муҳимдир. Чунки умуминсоний ва миллий бойликлар ҳамда уларнинг шахс шаклланишидаги роли аҳамиятлидир. Миллий анъаналар, урф-одатларимизнинг тикланиши миллий, умумбашарий ва умуммаънавий қадриятларга асосланган ахлоқ нормаларини яратиш ва уларни болаларимиз, ёшларимиз онгига сингдириш орқали уларни жамиятимиз учун фидокор, билимдон инсон қилиб тарбиялашга асос бўла олади.

Миллий анъаналар - ҳар бир халқнинг маънавий ҳаётининг маҳсули булиб, уша халқнинг ижтимоий фикри миллий анъаналарни уларнинг маънавий эҳтиёжига айлантиради. Миллий анъаналар ёшларда ижтимоий онгни тарбиялайди, уларнинг ҳар томонлама қамолга етган инсон булиб етишишида муҳим урин тутади. У шахс характерини ижобий томонга шакллантиришда фаол иштирок этади, ёшлар мафқурасига психологик таъсир қилади.

IV. Бола шахсини тарбиялашда ижтимоий фойдали фаолият ҳам муҳим рол уйнайди. Чунки у тарбиянинг энг қулай шarti ва воситаси ҳисобланади.

Ижтимоий фойдали фаолият, меҳнат тарбия воситаси булиши учун:

боланинг меҳнати ижтимоий фойдали меҳнат булишига;

ижтимоий қийматга эга бўлган фойдали маҳсулот меҳнат

натижаси булишига;

меҳнат жамоа меҳнати булишига;

у ташаббускор ва ижодий меҳнат булишига;

меҳнатда уз-узини уюштириш ва мустақил фаоллик

курсатишининг ҳар хил шакллари қуланилишига аҳамият бериш керак.

Уқувчиларнинг меҳнати - уларнинг узлари учун қизиқарли булиши;

Боланинг қучига мос булиши;

Уқув фаолияти билан боғлиқ булиши;

Меҳнат учун жазолашга мутлақо йул қуйилмаслик керак.

Шуни синчиклаб пухта, виждонан бажариш меҳнат анжомларини асраш ва тежашга ургатадиган булиши лозим.

V. Болалар жамоаси ва унинг тарбиявий имкониятлари. . . .

VI. Тарбияси «кийин» булган болалар билан ишлаш:

- а) уларнинг индивидуал хусусиятларини аниклаш;
- б) кизикиш ва эътиқодларини ҳисобга олиш;
- в) тарбиявий усулларини танлаш;
- г) тарбиянинг махсус шароитларини аниклаш.

VII. Шахснинг маънавий сифатларини шакллантиришда маънавий онг ва ҳулк-атвор бирлиги муҳимдир. Ёшларни уз-узини англаши, яхши-ёмон ва адолатли-адолатсизликни ҳис қилган ҳолда уни уз-узига татбиқ қилиши, узини тарбиялаш тарбиянинг психологик механизминини ташкил қилади.

Уз – узини тарбиялашда 4-та вазифа назарда тутилади

узидида шахснинг ижобий ҳислатларини тарққий этиришга ва уз ҳулк-атворидаги ёмон томонлардан ҳолис булишга интилиш.

Уқувчиға уз шахсига танқидий муносабатда булишиға, уз ҳулк-атворидаги хусусиятларини диққат билан ва оқилона тушуниб олишида, уз камчиликларини яққол қуришда, уз нуқсонларини фаҳмлаб олишида ёрдамлашиш.

Уз-узини тарбиялаш режасини тузишда, шахс ҳулк-атвори ҳислатларини қайси хусусиятларини тарққий этириш, қайсисига барҳам бериш қерақлигини аниклаш.

Тарбиячи уз-узини тарбиялашнинг оқилона йулларини аниқлаши.

VIII. Ватанпарварлик руҳида тарбиялаш

Ватанпарварликни шакллантиришда:

А) Она-ватанға муҳаббат, уни севиш, эъзозлашға ургатиш.

Б) Мустақил Ўзбекистон тушунчасининг моҳиятини уқувчилар онгига сингдириш.

В) Ёшларни халқимиз анъаналарига, удумларига, тили ва маданияти, руҳиятиға ҳурмат билан қарашға ургатиш.

Г) Буюқ даҳоларимиз қолдирган маънавий меросларни асраб авайлаш, уларнинг тарихини бугунги кун учун аҳамиятини идрок этиш

Д) Ёшларда соғлом қуч, соғлом тафаккур, иймон-эътиқодни уйғотиш

Е) Ватан олдидаги масъулият, миллат манфаати учун қурашнинг моҳиятини англаш.

Ж) Уқувчиларда униб усган юртиға, вояға етқазган ота-онасига ва таълим-тарбия берган устозига таъзим қилиш малақасини шакллантириш.

Ватан ва ватанпарварлик эғизак

Назорат саволлари:

Тарбия нима?

Ҳозирги мустақиллик даврида тарбия жараёнида қандай муаммолар пайдо булди ва уни қандай қилиб бартараф қилинмоқда?

Фаолият шахс таракіетида қандай роль уйнайди?

Етакчи фаолият ва шахс шаклланишини кандай изохлайсиз?

Умуминсоний ва миллий бойликларни шахс тараккиёти ва тарбияси таъсири тавсифномасини беринг?

Ижтимоий фойдали фаолият ва шахс тарбияси орасида кандай боғлиқлик бор?

Болалар жамосини кандай ташкил қилинади?

Миллий онг нима?

Миллий гурурчи?

Ёшларни ватанпарварлик руҳида кандай тарбияланади?

Тарбияси қийин болалар билан кандай иш усулларидадан фойдаланилади?

ТЕХНОЛОГИК КАРТА

6-МАВЗУ	Ўқувчилар коллективи ва шахс. Шахсни касб танлашга йўналтириш
Мақсад ва вазифалар	Шахс ва жамоа шу билан бирга ўқувчилар коллективи тўғрисида тушунча бериш. Касб танлашнинг таркибий қисмлари ва босқичлари билан батафсил таништириш.
Ўқув жараёнининг мазмуни	<ol style="list-style-type: none">1. Ўқувчилар коллективи тўғрисида тушунча. Шахс ва жамоа.2. Шахс ва тенгдошлар билан мулоқот. Шахслараро мулоқот ва муносабат муаммолари.3. Лидер ҳақида тушунча. Расмий ва норасмий лидерлар муаммоси.4. Касб танлашнинг таркибий қисмлари ва босқичлари.5. Профессиограмма.6. Касбга оид предметларни ўзлаштириш даражаси.
Ўқув жараёнини амалга ошириш технологияси	<p>Метод: Оғзаки баён қилиш, “Баҳс-мунозара” методи, жамоатчилик фикрий фаолияти, ижодий, танқидий ва таҳлилий ёндашув асосида ўтказилади.</p> <p>Шакл: аудитория-дарс шакли, жамоада ишлаш.</p> <p>Восита: тарқатма материаллар – матнлар, маълумотномалар</p> <p>Усул: ёзма материаллар ва чизмаларни аниқ ажратиш ва белгилаш асосида.</p> <p>Назорат: савол-жавоблар</p>
Кутиладиган натижалар	<p>Ўқитувчи:</p> <p>Маърузачи қисқа вақт ичида барча талабалар томонидан мавзунинг ўзлаштирилишига эришади. Талабалар фаоллигини оширади. Талабаларда дарсга нисбатан қизиқиш уйғотади. Ўз олдига қўйган мақсадига эришади.</p> <p>Талаба:</p> <p>Янги билимларни эгаллайди. Якка ҳолда ва гуруҳ билан ишлашни ўрганади. Нутқи ривожланади ва эслаб қолиш қобилияти кучаяди. Қисқа вақт ичида кўп маълумотга эга бўлади..</p>
Келгуси режалар (таҳлил, ўзгаришлар)	<p>Педагогик технологияларни ўзлаштириш ва уларни дарсга татбиқ этиш, такомиллаштириш. Ўз устида ишлаш, мавзуни ҳаётий воқеалар билан боғлаш. Педагогик маҳоратни ошириш.</p> <p>6 – мавзу: Ўқувчилар коллективи ва шахс. Шахсни касб танлашга йўналтириш (2 соат).</p>

Режа:

1. Ўқувчилар коллективи тўғрисида тушунча. Шахс ва жамоа.

2. Шахс ва тенгдошлар билан мулоқот. Шахслараро мулоқот ва муносабат муаммолари.

3. Лидер ҳақида тушунча. Расмий ва норасмий лидерлар муаммоси.

4. Касб танлашнинг таркибий қисмлари ва босқичлари.

5. Профессиограмма.

6. Касбга оид предметларни ўзлаштириш даражаси.

Шахс ва унинг фаоллиги. Жамият билан доимий муносабатни ушлаб турувчи, ўз-ўзини англаб, ҳар бир ҳаракатини мувофиқлаштирувчи шахсга хос бўлган энг муҳим ва умумий хусусият - бу унинг **фаоллигидир**. Фаоллик (лотинча “actus” - ҳаракат, “activus” - фаол сўзларидан келиб чиққан тушунча) шахснинг ҳаётдаги барча хатти - ҳаракатларини намоён этишини тушунтирувчи категориядир. Бу - ўша оддий кўлимизга қалам олиб, бирор чизикча тортиш билан боғлиқ элементар ҳаракатимиздан тортиб, токи ижодий уйғониш пайтларимизда амалга оширадиган мавҳум фикрлашимизгача бўлган мураккаб ҳаракатларга алоқадор ишларимизни тушунтириб беради. Шунинг учун ҳам психологияда шахс, унинг онги ва ўз-ўзини англаши муаммолари унинг фаоллиги, у ёки бу фаолият турларида иштироки ва уни уддалаши алоқадор сифатлари орқали баён этилади.

Фанда инсон фаоллигининг асосан икки тури фарқланади:

А. Ташқи фаоллик - бу ташқаридан ва ўз ички истак-хохишларимиз таъсирида бевосита кўриш, қайд қилиш мумкин бўлган ҳаракатларимиз, мушакларимизнинг ҳаракатлари орқали намоён бўладиган фаоллик.

Б. Ички фаоллик - бу бир томондан у ёки бу фаолиятни бажариш мобайнидаги физиологик жараёнлар (моддалар алмашинуви, қон айланиш, нафас олиш, босим ўзгаришлари) ҳамда, иккинчи томондан, бевосита психик жараёнлар, яъни аслида кўринмайдиган, лекин фаолият кечишига таъсир кўрсатувчи омилларни ўз ичига олади.

Мисол тариқасида ҳаётдан шундай манзарани тасаввур қилайлик: узок айрилиқдан сўнг она ўз фарзанди висолига етди. Ташқи фаолликни биз онанинг боласига интилиши, уни қучоқлаши, юзларини сийлаши, кўзларидан оққан севинч ёшларида кўрсак, ички фаоллик - ўша кўз ёшларини келтириб чиқарган физиологик жараёнлар, ички соғинчнинг асл сабаблари (айрилиқ муддати, ночорлик туфайли айрилиқ каби яширин мотивлар таъсири), кўриб идрок қилгандаги ўзаро бир-бирларига интилишни таъминловчи ички, бир қарашда кўз билан илғаб бўлмайдиган эмоционал ҳолатларда намоён бўлади. Лекин шу манзарани бевосита гувоҳи бўлсак ҳам, уни ифодалаган расмни курсак ҳам, тахминан қандай жараёнлар кечаётганлигини тасаввур қилишимиз мумкин. Демак, иккала турли фаоллик ҳам шахсий тажриба ва ривожланишнинг асосини ташкил этади. Бир қарашда ҳар бир конкрет шахсга ва унинг эҳтиёжларига боғлиқ бўлиб туюлган бундай фаоллик турлари аслида ижтимоий характерга эга бўлиб, шахснинг жамият билан бўладиган мураккаб ва ўзаро муносабатларининг оқибати ҳисобланади.

Инсон фаоллиги “ҳаракат”, “фаолият”, “хулқ” тушунчалари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, шахс ва унинг онги масаласига бориб тақалади.

Шахс айнан турли фаолликлар жараёнида шаклланади, ўзлигини намоён қилади ҳам. Демак, фаоллик ёки инсон фаолияти пассив жараён бўлмай, у онгли равишда бошқариладиган фаол жараёндир. Инсон фаоллигини мужассамлаштирувчи ҳаракатлар жараёни **фаолият** деб юритилади. Яъни, **фаолият** - инсон онги ва тафаккури билан бошқариладиган, ундаги турли-туман эҳтиёжлардан келиб чиқадиган, ҳамда ташқи оламни ва ўз-ўзини ўзгартириш ва такомиллаштиришга қаратилган ўзига хос фаоллик шаклидир. Бу - ёш боланинг реал предметлар моҳиятини ўз тасаввурлари доирасида билишга қаратилган ўйин фаолияти, бу - моддий неъматлар яратишга қаратилган меҳнат фаолияти, бу - янги кашфиётлар очишга қаратилган илмий - тадқиқотчилик фаолияти, бу - рекордларни кўпайтиришга қаратилган спортчининг маҳорати ва шунга ўхшаш. Шуниси характерлики, инсон ҳар дақиқада қандайдир фаолият тури билан машғул бўлиб туради.

Фаолият турлари. Жисмоний ва ақлий ҳаракатлар. Ҳар қандай фаолият реал шарт-шароитларда, турли усулларда ва турлича кўринишларда намоён бўлади. Қилинаётган ҳар бир ҳаракат маълум нарсага - предметга қаратилгани учун ҳам, фаолият предметли ҳаракатлар мажмуи сифатида тасаввур қилинади. Предметли ҳаракатлар ташқи оламдаги предметлар хусусиятлари ва сифатини ўзгартиришга қаратилган бўлади. Масалан, маърузани конспект қилаётган талабанинг предметли ҳаракати ёзувга қаратилган бўлиб, у аввало ўша дафтардаги ёзувлар сони ва сифатида ўзгаришлар қилиш орқали, билимлар захирасини бойитаётган бўлади. Фаолиятнинг ва уни ташкил этувчи предметли ҳаракатларнинг айнан *нималарга* йўналтирилганига қараб, аввало ташқи ва ички фаолият фарқланади. **Ташқи фаолият** шахсни ўраб турган ташқи муҳит ва ундаги нарса ва ҳодисаларни ўзгартиришга қаратилган фаолият бўлса, **ички фаолият** - биринчи навбатда ақлий фаолият бўлиб, у соф психологик жараёнларнинг кечишидан келиб чиқади. Келиб чиқиши нуқтаи назаридан ички - ақлий, психик фаолият ташқи предметли фаолиятдан келиб чиқади. Дастлаб предметли ташқи фаолият рўй беради, тажриба орттириб борилган сари, секин-аста бу ҳаракатлар ички ақлий жараёнларга айланиб боради. Буни нутқ фаолияти мисолида оладиган бўлсак, бола дастлабки сўзларни қаттиқ товуш билан ташқи нутқида ифода этади, кейинчалик ичида ўзича гапиришга ўрганиб, ўйлайдиган, мулоҳаза юритадиган, ўз олдига мақсад ва режалар кўядиган бўлиб боради.

Ҳар қандай шароитда ҳам барча ҳаракатлар ҳам ички-психологик, ҳам ташқи - мувофиқлик нуқтаи назаридан онг томонидан бошқарилиб боради. Ҳар қандай фаолият таркибида ҳам ақлий, ҳам жисмоний - мотор ҳаракатлар мужассам бўлади. Масалан, фикрлаётган донишмандни кузатганмисиз? Агар ўйланаётган одамни зийраклик билан кузатсангиз, ундаги етакчи фаолият ақлий бўлгани билан унинг пешоналари, кўзлари, хаттоки, тана ва қўл ҳаракатлари жуда муҳим ва жиддий фикр хусусида бир тўхташга келолмаётганидан, ёки янги фикрни топиб, ундан мамнуният ҳис қилаётганлигидан дарак беради. Бир қарашда ташқи элементар ишни амалга ошираётган - мисол учун, узум кўчатини ортиқча барглاردан халос этаётган

боғбон ҳаракатлари ҳам ақлий компонентлардан холи эмас, у қайси баргнинг ва нима учун ортиқча эканлигидан англаб, билиб туриб олиб ташлайди.

Ақлий ҳаракатлар - шахснинг онгли тарзда, ички психологик механизмлар воситасида амалга оширадиган турли-туман ҳаракатларидир. Экспериментал тарзда шу нарса исбот қилинганки, бундай ҳаракатлар доимо мотор ҳаракатларни ҳам ўз ичига олади. Бундай ҳаракатлар қуйидаги кўринишларда бўлиши мумкин:

перцептив - яъни булар шундай ҳаракатларки, уларнинг оқибатида атрофдаги предметлар ва ходисалар тўғрисида яхлит образ шаклланади;

мнемик фаолият, нарса ва ходисаларнинг моҳияти ва мазмунига алоқадор материалнинг эслаб қолиниши, эсга туширилиши ҳамда эсда сақлаб турилиши билан боғлиқ мураккаб фаолият тури;

фикрлаш фаолияти - ақл, фаҳм - фаросат воситасида турли хил муаммолар, масалалар ва жумбоқларни ечишга қаратилган фаолият;

имажитив - (“image” -образ сўзидан олинган) фаолияти шундайки, у ижодий жараёнларда ҳаёл ва фантазия воситасида ҳозир бевосита онгда берилмаган нарсаларнинг хусусиятларини англаш ва ҳаёлда тиклашни тақозо этади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ҳар қандай фаолият ҳам ташқи ҳаракатлар асосида шаклланади ва мотор компонентлардан иборат бўлиши мумкин. Агар ташқи фаолият асосида психик жараёнларга ўтиш рўй берган бўлса, бундай жараённи психологияда **интериоризация** деб аталади, аксинча, ақлда шаклланган ғояларни бевосита ташқи ҳаракатларда ёки ташқи фаолиятга кўчирилиши **экстериоризация** деб юритилади.

Фаолият турлари яна онгнинг бевосита иштироки даражасига кўра ҳам фарқланади. Масалан, шундай бўлиши мумкинки, айрим ҳаракатлар бошида ҳар бир элементни жиддий равишда, алоҳида-алоҳида бажаришни ва бунга бутун диққат ва онгнинг йўналишини талаб қилади. Лекин вақт ўтгач, бора-бора унда онгнинг иштироки камайиб, кўпгина қисмлар автоматлашиб боради. Бу оддий тилга ўгирилганда, **малака ҳосил бўлди** дейилади. Масалан, ҳар биримиз шу тарзда хат ёзишга ўрганганмиз. Агар малакаларимиз қатъий тарзда биздаги билимларга таянса, фаолиятнинг мақсади ва талабларига кўра ҳаракатларни муваффақиятли бажаришни таъминласа, биз буни **кўникмалар** деб атаймиз. *Кўникмалар* - доимо биздаги аниқ билимларга таянади. Масалан, кўникма ва малакалар ўзаро боғлиқ бўлади, шунинг учун ҳам ўқув фаолияти жараёнида шаклландиган барча кўникмалар ва малакалар шахснинг муваффақиятли ўқишини таъминлайди. Иккаласи ҳам машқлар ва қайтаришлар воситасида мустаҳкамланади. Агар, фақат малакани оладиган бўлсак, унинг шаклланиш йўллари қуйидагича бўлиши мумкин:

оддий намоёиш этиш йўли билан;
тушунтириш йўли билан;

кўрсатиш билан тушунтиришни уйғунлаштириш йўли билан.

Ҳаётда кўникма ва малакаларнинг аҳамияти катта. Улар бизнинг жисмоний ва ақлий уринишларимизни енгиллаштиради ва ўқишда, меҳнатда, спорт соҳасида ва ижодиётда муваффақиятларга эришишимизни таъминлайди.

Фаолиятни классификация қилиш ва турларга бўлишнинг яна бир кенг тарқалган усули - бу барча инсонларга хос бўлган асосий фаоллик турлари бўйича табақалашдир. Бу - мулоқот, ўйин, ўқиш ва меҳнат фаолиятларидир.

Мулоқот - шахс индивидуал ривожланиши жараёнида намоён бўладиган бирламчи фаолият турларидан бири. Бу фаолият инсондаги кучли эҳтиёжлардан бири - инсон бўлиш, одамларга ўхшаб гапириш, уларни тушуниш, севиш, ўзаро муносабатларни мувофиқлаштиришга қаратилган эҳтиёжларидан келиб чиқади. Шахс ўз тараққиётини айнан шу фаолият турини эгаллашдан бошлайди ва нутқи орқали (вербал) ва нутқсиз воситалар (новербал) ёрдамида бошқа фаолият турларини мукамал эгаллашга замин яратади.

Ўйин - шундай фаолият турики, у бевосита бирор моддий ёки маънавий неъматлар яратишни назарда тутмайди, лекин унинг жараёнида жамиятдаги мураккаб ва хилма-хил фаолият нормалари, ҳаракатларнинг символик андозалари бола томонидан ўзлаштирилади. Бола токи ўйнамагунча, катталар хатти-ҳаракатларининг маъно ва моҳиятини англаб етолмайди.

Ўқиш фаолияти ҳам шахс камолотида катта роль ўйнайди ва маъно касб этади. Бу шундай фаолликки, унинг жараёнида билимлар, малака ва турли кўникмалар ўзлаштирилади.

Меҳнат қилиш ҳам энг табиий эҳтиёжларга асосланган фаолият бўлиб, унинг мақсади албатта бирор моддий ёки маънавий неъматларни яратиш, жамият тараққиётига хисса қўшишдир.

Ҳар қандай касбни эгаллаш, нафақат эгаллаш, балки уни маҳорат билан амалга оширишда фаолиятнинг барча қонуниятлари ва механизмлари амал қилади. Оддийгина бирор касб малакасини эгаллаш учун ҳам унга алоқадор бўлган маълумотларни эслаб қолиш ва керак бўлганда яна эсга тушириш орқали уни бажариш бўлмай, балки ҳам ички (психик), ҳам ташқи (предметга йўналтирилган) ҳаракатларни онгли тарзда бажариш билан боғлиқ мураккаб жараёнлар ётишини унутмаслик керак. Лекин ҳар бир шахсни у ёки бу фаолият тури билан шуғулланишига мажбур қилган психологик омиллар - сабаблар муҳим бўлиб, бу *фаолият мотивларидир*.

Ижтимоий хулқ мотивлари ва шахс мотивацияси. Юқорида биз танишиб чиққан фаолият турлари ўз - ўзидан рўй бермайди. Шахснинг жамиятдаги ижтимоий хулқи ва ўзини қандай тутиши, эгаллаган мавқеи ҳам сабабсиз, ўз - ўзидан рўй бермайди. Фаолиятнинг амалга ошиши ва шахс хулқ - атворини тушунтириш учун психологияда “*мотив*” ва “*мотивация*” тушунчалари ишлатилади.

“*Мотивация*” тушунчаси “мотив” тушунчасидан кенгроқ маъно ва мазмунга эга. **Мотивация** - инсон хулқ-атвори, унинг боғланиши, йўналиши

ва фаоллигини тушунтириб берувчи психологик сабаблар мажмуини билдиради. Бу тушунча у ёки бу шахс хулқини тушунтириб бериш керак бўлганда ишлатилади, яъни: “нега?”, “нима учун?”, “нима мақсадда?”, “қандай манфаат йўлида?” деган саволларга жавоб қидириш - мотивацияни қидириш демакдир. Демак, у хулқнинг мотивацион таснифини ёритишга олиб келади.

Шахснинг жамиятда одамлар орасидаги хулқи ва ўзини тутиши сабабларини ўрганиш тарбиявий аҳамиятга эга бўлган нарса бўлиб, масалани ёритишнинг икки жиҳати фарқланади: **а)** ички сабаблар, яъни хатти-ҳаракат эгасининг субъектив психологик хусусиятлари назарда тутилади (мотивлар, эҳтиёжлар, мақсадлар, мўлжаллар, истаклар, қизиқишлар ва ҳоказолар); **б)** ташқи сабаблар - фаолиятнинг ташқи шарт-шароитлари ва ҳолатлари. Яъни, булар айни конкрет ҳолатларни келиб чиқишига сабаб бўладиган ташқи стимуллардир.

Шахс хулқ-атворини ичкаридан, ички психологик сабаблар туфайли бошқариш одатда **шахсий диспозициялар** ҳам деб аталади. Улар шахс томонидан англаниши ёки англолмаглиги ҳам мумкин. Яъни, баъзан шундай бўладики, шахс ўзи амалга оширган иши ёки ўзидаги ўзгаришларга нисбатан шаклланган муносабатнинг ҳақиқий сабабини ўзи тушуниб етмайди, “Нега?” деган саволга “Ўзим ҳам билмай қолдим, билмайман”, деб жавоб беради. Бу англолмаган диспозициялар ёки установакалар деб аталади. Агар шахс бирор касбга онгли тарзда қизиқиб, унинг барча сир-асрорларини эгаллаш учун астойдил ҳаракат қилса, бунда вазият бошқачароқ бўлади, яъни, диспозиция англолган, онгли ҳисобланади.

Шу нуқтаи назардан *мотив* - конкретроқ тушунча бўлиб, у шахсдаги у ёки бу хулқ-атворга нисбатан турган мойиллик, ҳозирликни тушунтириб берувчи сабабни назарда тутаяди. Машҳур немис олими Курт Левин мотивлар муаммоси, айниқса, шахсдаги ижтимоий хулқ мотивлари борасида катта кенг қамровли тадқиқотлар олиб бориб, шу нарсани аниқлаганки, ҳар бир одам ўзига хос тарзда у ёки бу вазиятни идрок қилиш ва баҳолашга мойил бўлади. Шуниси ажабланарлики, ўша бир конкрет вазият хусусидаги турли шахсларнинг баҳолари ҳам турлича бўлади. Бундан ташқари, бир шахснинг ўзи ҳам ўзидаги ҳолат, кайфиятга боғлиқ ҳолда бир хил вазиятни алоҳида ҳолларда турлича идрок қилишга мойил бўларкан. Шунинг учун ҳам одамнинг айни пайтдаги реал ҳаракатларини ўша маълум шароитдаги ички ва ташқи стимулларга унинг берган баҳоси ёки реакцияси сифатида қарамай, балки унда шунга ўхшаш ҳолатларни идрок қилишга ички бир ҳозирлик - диспозициянинг мавжудлиги билан тушунтириш тўғрироқ бўлади. Шу маънода шахс хулқининг мотивацияси турли шароитлардан ортирилган тажрибага таянган, онгли таҳлиллар, хаттоки, ижтимоий тажриба нормаларининг таъсирида шаклландиган сабаблар комплексини ўз ичига олади. Масалан, техника олийгоҳларида: “Материалларнинг қаршилиги” номли курс бор дейлик. Шу курсни ўзлаштириш ва ундан синовдан ўтиш кўпчиликка осонликча рўй бермайди. Ҳали курс бошланмасданок, ёш талабаларда шу курс ва унинг талабларига нисбатан шундай установа

шаклланадики, албатта, бу курс қийин, уни олиб борувчи ўқитувчи ўта талабчан, қаттиққўл ва хоказо деган. Бундай мотивация мана неча авлод талабалар бошдан кечираётган ҳолат. Энди конкрет шахснинг дарс жараёни бошланган кейинги ҳаракатлари конкрет мотивлар билан изоҳланади ва тиришқоқ талаба учун бу фан ҳам бошқа фанлар қатори тинимсиз изланиш, ўз вақтида дарсларни тайёрлашни талаб қилса, бошқаси учун (дангасароқ талаба учун) бу дарсдан кейин дарс йўқ ва у қачон шу семестр тугаганини кутиб ҳаракат қилади.

Ҳар қандай мотивларнинг орқасида шахснинг эҳтиёжлари ётади. Яъни, мақсадли қаётда шахсда аввал у ёки бу эҳтиёжлар пайдо бўлади ва айнан уларнинг табиати ва заруратига боғлиқ тарзда хулқ мотивлари намоён бўлади. Мисол учун талабанинг ўқув фаолиятини олиш мумкин. Билим олиш мақсади билим, илм олиш, қизиқувчанлик эҳтиёжини пайдо қилади. Бу эҳтиёж таракқиётнинг маълум бир даврида, масалан, боғча ёшидан бошлаб қониқтирила бошлайди. Болага сотиб олиб берилган китоблар, дафтар ва бошқа ўқув қуроллари, маълум таълим масканида ташкил этилган шарт - шароитлар ва у ердаги бевосита билим олишга қаратилган фаолиятнинг ўзи, бола учун мотив ўрнини босади. Яна бир оддий мисол: кўлингизда китоб бор. Сиз хали уни ўқишни бошламадингиз. Лекин ўқиш истаги бор, шу истакнинг ортида эса, ўша мазмунни билиш ва унинг тагига етиш эҳтиёжи туради. Рус олими Р. Немов шахсдаги мотивацион соҳани қуйидагича тасаввур қилади.

Умуман, ҳар қандай шахсдаги мавжуд эҳтиёжларни икки гуруҳга бўлиш мумкин:

Биологик эҳтиёжлар - бу - физиологик (ташналик, очлик, уйқу), жинсий, мослашув эҳтиёжлари.

Ижтимоий эҳтиёжлар - бу - меҳнат қилиш, билиш, эстетик ва ахлоқий-маънавий эҳтиёжлар.

Эҳтиёжларни биологик ҳамда ижтимоий турларга бўлганимиз билан шу нарсани унутмаслигимиз лозимки, шахсдаги ҳар қандай эҳтиёжлар ҳам ижтимоийлашган бўлади, яъни, улар ўша жамият ва муҳитдаги қадриятлар, маданий нормалар ва инсонлараро муносабатлар характерига боғлиқ бўлади. Масалан, энг табиий ва тушунарли ҳисобланган бизнинг емишга - овқатга бўлган эҳтиёжимизни олсак, у ҳам конкрет муҳитга қараб турлича ҳаракатларни келтириб чиқаради. Яна мисол учун, тўй маросимлари ёки жуда тўкин дастурхон атрофида ўтирган одам нима учун шунчалик кўп овқат истеъмол қилиб юборганини билмай қолади. Агар бу табиат қўйни ёки пахта даласидаги хашар бўлса-чи, бир бурда иссиқ нон ҳам бутун танага роҳат бахш этувчи малҳам бўлиб, очликни билинтирмайди. Камтарона дастурхондан овқат еб ўрганган киши оз-оз ейишга ўрганса, ёшлигидан нормадан ортиқ еб ўрганган одам врач олдига бориб, ўзи учун оздирувчи дори-дармон сўраса сўрайдики, лекин уйда ўзи емишини назорат қилиши кераклигини билмайди. Демак, бу ҳам маданиятга, этикага, оила муҳитига бевосита боғлиқ нарса экан -да.

Умуман шахс ижтимоий хулқи мотиви ҳақида гап кетганда, унинг икки томони ёки элементи ажратилади: ***ҳаракат дастури ва мақсад***. Ҳаракат

дастури мақсадга эришишинг воситаларига аниқлик киритади. Шунинг учун ҳам дастурда назарда тутилган воситалар мақсадга эришишни оқлаши керак, акс ҳолда дастур ҳеч нарса бермайди. Масалан, баъзи ота-оналар фарзандларини яхши тарбиялаш ва ундан идеалларидаги шахс етишиб чиқишини орзу қилиб, унинг олдига жуда оғир тарбиявий шартларни қўядилар, бола эркинлиги бўғилади, у қатъий назорат муҳитида ушланади. Оқибатда бола кейинчалик бошқариб бўлмайдиган, қайсар, унча-мунча ташқи таъсирга берилмайдиган бўлиб қолиб, ҳар қандай бошқа ижтимоий шароитда қийналадиган бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам мотив ҳар доим англаган, эҳтиёжлар мувофиқлаштирилган ва мақсадлар ва унга етиш воситалари аниқ бўлиши керак. Шундагина ижтимоий хулқ жамиятга мос бўлади.

Мотивларнинг турлари. Турли касб эгалари фаолияти мотивларини ўрганишда мотивлар характерини билиш ва уларни ўзгартириш муаммоси аҳамиятга эга. Шундай мотивлардан бири турли хил фаолият соҳаларида **муваффақиятга эришиш мотиви** бўлиб, бундай назариянинг асосчилари америкалик олимлар Д. Макклелланд,

Д. Аткинсон ва немис олими Х. Хекхаузенлар ҳисобланади. Уларнинг фикрича, одамда турли ишларни бажаришини таъминловчи асосан икки турдаги мотив бор: **муваффақиятга эришиш мотиви** ҳамда **муваффақиятсизликлардан қочиш мотиви**. Одамлар ҳам у ёки бу турли фаолиятларни киришишда қайси мотивга мўлжал қилишларига қараб фарқ қиладилар. Масалан, фақат муваффақият мотиви билан ишлайдиганлар олдиндан ишонч билан шундай иш бошлайдиларки, нима қилиб бўлса ҳам ютуққа эришиш улар учун олий мақсад бўлади. Улар ҳали ишни бошламай туриб, ютуқни кутадилар ва шундай ишни амалга оширишса, одамлар уларнинг барча ҳаракатларини маъқуллашларини биладилар. Бу йўлда улар нафақат ўз куч ва имкониятларини, балки барча ташқи имкониятлар - таниш - билишлар, маблағ каби омиллардан ҳам фойдаланадилар.

Бошқача хулқ - атворни муваффиқиятсизликдан қочиш мотивига таянган шахсларда кузатиш мумкин. Масалан, улар биринчилардан фарқли, ишни бошлашдан аввал нима бўлса ҳам муваффиқиятсизликка дучор бўлмасликни ўйлайдилар. Шу туфайли уларда кўпроқ ишончсизлик, ютуққа эришишга ишонмаслик, пессимизмга ўхшаш ҳолат кузатилади. Шунинг учун бўлса керак, охир - оқибат улар барибир муваффиқиятсизликка учраб, “Ўзи сира омадим юришмайдиган одамман-да” деган хулосага келадилар. Агар биринчи тоифали шахслар бир ишни муваффиқиятли тугатгач, кўтаринки руҳ билан иккинчи ишга киришишса, иккинчи тоифа вакиллари, ҳар қандай ишни яқунлагандан сўнг, унинг натижасидан қатъий назар, рухан тушқунликка тушадилар ва оғриниш ҳисси билан бошқа ишга киришадилар. Бу ўринда *талабчанлик* деган сифатнинг роли катта. Агар муваффиқиятга йўналган шахсларнинг ўзларига нисбатан қўйган талаблари даражаси ҳам юқори бўлса, иккинчи тоифа вакилларида талаблари аксинча, паст бўлади. Бундай ташқари ҳар биримиздаги ўзимиздаги реал қобилиятлар тўғрисидаги тасаввурларимиз ҳам ушбу мотивларнинг фаолиятдаги ўрнига таъсир

кўрсатади. Масалан, ўзидаги қобилиятларга ишонган шахс хаттоки, мағлубиятга учраса ҳам, унчалик қайғурмайди, кейинги сафар ҳаммаси яхши бўлишига ишонади. Ишончсиз шахс эса кичкина берилган танбеҳ ёки танқидни ҳам жуда катта руҳий азоб билан қайғуриб бошдан кечиради. Унинг учун ҳам шахснинг у ёки бу вазиятларда қайғуриш сифати ҳам маълум маънода мотивлар характерини белгилайди.

Шундай қилиб, мотивлар тизими бевосита шахснинг меҳнатга, одамларга ва ўз - ўзига муносабатларидан келиб чиқади ва ундаги характер хусусиятларини ҳам белгилайди. Уларнинг ҳар биримизда реал шарт-шароитларда намоён бўлишини бирор масъулиятли иш олдидан ўзимизни тутишимиз ва муваффақиятларга эришимиз билан баҳоласак бўлади. Масалан, масъулиятли имтиҳон топшириш жараёнини олайлик. Баъзи талабалар имтиҳон олдидан жуда қайғурадилар, хаттоки, кўрқадилар ҳам. Улар учун имтиҳон топшириш жуда катта ташвишдай. Бошқалар эса бу жараёни босиқлик билан бошдан кечириб, ичидан ҳаяжонланаётган бўлсалар ҳам, буни бошқаларга билдирмайдилар. Яна учинчи тоифа кишилари умуман беғам бўлиб, сира қойимайдилар. Табиий, шунга мувофиқ тарзда, ҳар бир тоифа вакиллари ишининг муваффақияти ва фаолиятнинг самараси турлича бўлади. Бунга ҳар бир шахсдаги даъвогарлик даражаси ҳам таъсир қилади. Даъвогарлик даражаси юқорироқ бўлганлар билган - билмаганини исбот қилишга уринсалар, ана шундай даражаси пастлар бор билганини ҳам яхши айтиб беролмай, яна ўқитувчи билан тортишмайдилар ҳам.

Шунинг учун ҳам ҳар биримиз ижтимоий фаолият мотивларидан ташқари, шахсий хислатларимизни ҳам билишимиз ва онгли тарзда хулқимизни бошқара олишимиз керак.

Мотивларнинг англандлик даражаси: ижтимоий установка ва уни ўзгартириш муаммоси. Юқорида таъкидлаганимиздек, мотивлар, яъни хатти-харакатларимизнинг сабаблари биз томонимиздан англаниши ёки англандлиги кам мумкин. Юқорида келтирилган барча мисолларда ва ҳолатларда мотив аниқ, яъни шахс нима учун у ёки бу турли фаолиятни амалга ошираётганлигини, нима сабабдан муваффақиятга эришаётганлиги ёки мағлубиятга учраганини билади. Лекин ҳар доим ҳам ижтимоий хулқимизнинг сабаблари бизга аён бўлавермайди. Англандлик ижтимоий хулқ мотивлари психологияда ижтимоий установка (инглизча “attitud”) ҳодисаси орқали тушунтирилади.

Ижтимоий установка шахснинг ижтимоий объектлар, ҳодисалар, гуруҳлар ва шахсларни идрок қилиш, баҳолаш ва қабул қилишга нисбатан шундай тайёргарлик ҳолатида, у бу баҳо ёки муносабатнинг аслида қачон шаклланди аниқ англамайди. Масалан, Ватандлик ҳаммамиз севамиз, байроғимиз муқаддас, немис инвесторларга ишонамиз, негрларга раҳимимиз келади, тижорат ишлари билан шуғулланганларни албатта пулдор, бадавлат, деб ҳисоблаймиз ва ҳақозо. Бу тасаввурлар, баҳо ва ҳиссиётлар қачон ва қандай қилиб онгимизда ўрнашиб қолганлигига эътибор бермасдан юқорида санаб ўтган ҳиссиётларни бошдан кечираверамиз. Мана

шуларнинг барчаси ижтимоий установакалар бўлиб, уларнинг мазмун моҳияти аслида ҳар бир инсон ижтимоий тажрибаси давомида шаклланади ва узоқ муддатли хотирада сақланиб, конкрет вазиятларда рўёбга чиқади.

Америкалик олим Г. Олпорт ижтимоий установаканинг уч компонентли тизимини ишлаб чиққан:

А. Когнитив компонент - установка объектига алоқадор билимлар, ғоялар, тушунча ва тасаввурлар мажмуи;

Б. Аффектив компонент - установка объектига нисбатан субъект ҳис қиладиган реал ҳиссиётлар (симпатия, антипатия, лоқайдлик каби эмоционал муносабатлар);

В. Ҳаракат компоненти - субъектнинг объектига нисбатан реал шароитларда амалга ошириши мумкин бўлган қаракатлари мажмуи (хулқда намоён бўлиш).

Бу уччала компонентлар ўзаро бир - бирлари билан боғлиқ бўлиб, вазиятга қараб у ёки бу компонентнинг роли устиворроқ бўлиши мумкин. Шунини айтиш лозимки, компонентлараро монандлик бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, айрим талабалар талабалик бурчи ва тартиб - интизом билан жуда яхши таниш бўлсаларда, ҳар доим ҳам унга риоя қилавермайдилар. “Тасодифан дарс қолдириш”, “жамоатчилик жойларида тартибни бузиш” каби ҳолатлар когнитив ва ҳаракат компонентларида уйғунлик йўқлигини кўрсатади. Бу бир қарашда сўз ва иш бирлиги принципнинг турли шахсларда турлича намоён бўлишини эслатади. Агар одам бир неча марта била туриб, ижтимоий хулққа зид ҳаракат қилса, ва бу нарса бир неча марта қайтарилса, у бу ҳолатга ўрганиб қолади ва установкага айланиб қолиши мумкин. Шунинг учун ҳам биз ижтимоий нормалар ва санкциялар воситасида бундай қарама - қаршилиқ ва тафовут бўлмаслигига ёшларни ўргатиб боришимиз керак. Бу шахснинг истиқболи ва фаолиятининг самарадорлигига бевосита таъсир кўрсатади.

ТЕХНОЛОГИК КАРТА

7-МАВЗУ	Бўлғуси ўқитувчи шахси. Ўқитувчининг педагогик қобилиятлари.
Мақсад ва вазифалар	Уқитувчи бола шахсини шакллантиради, маънавий, ҳаётий ва илмий эътиқодларни, кизиқиш ва идеалларни шакллантиради.
Ўқув жараёнининг мазмуни	<ol style="list-style-type: none">1. Бўлғуси педагог олдида қўйиладиган асосий психологик талаблар.2. Педагогнинг умуминсоний фазилатлари.3. Ўқитувчининг махсус сифатлари.4. Педагогик фаолиятнинг психологик хусусиятлари.5. Педагогик қобилиятга умумий тушунча.
Ўқув жараёнини амалга ошириш технологияси	<p>Метод: Оғзаки баён қилиш, “Баҳс-мунозара” методи, жамоатчилик фикрий фаолияти, ижодий, танқидий ва таҳлилий ёндашув асосида ўтказилади.</p> <p>Шакл: аудитория-дарс шакли, жамоада ишлаш.</p> <p>Восита: тарқатма материаллар – матнлар, маълумотномалар</p> <p>Усул: ёзма материаллар ва чизмаларни аниқ ажратиш ва белгилаш асосида.</p> <p>Назорат: савол-жавоблар</p>
Қўйиладиган натижалар	<p>Ўқитувчи:</p> <p>Маърузачи қисқа вақт ичида барча талабалар томонидан мавзунинг ўзлаштирилишига эришади. Талабалар фаоллигини оширади. Талабаларда дарсга нисбатан қизиқиш уйғотади. Ўз олдида қўйган мақсадига эришади.</p> <p>Талаба:</p> <p>Янги билимларни эгаллайди. Яқка ҳолда ва гуруҳ билан ишлашни ўрганади. Нутқи ривожланади ва эслаб қолиш қобилияти кучаяди. Қисқа вақт ичида кўп маълумотга эга бўлади..</p>
Келгуси режалар (таҳлил, ўзгаришлар)	Педагогик технологияларни ўзлаштириш ва уларни дарсга татбиқ этиш, такомиллаштириш. Ўз устида ишлаш, мавзунинг ҳаётий воқеалар билан боғлаш. Педагогик маҳоратни ошириш.

7-МАВЗУ: Бўлғуси ўқитувчи шахси. Ўқитувчининг педагогик қобилиятлари.

Режа:

1. Бўлғуси педагог олдига қўйиладиган асосий психологик талаблар.
2. Педагогнинг умуминсоний фазилатлари.
3. Ўқитувчининг махсус сифатлари.
4. Педагогик фаолиятнинг психологик хусусиятлари.
5. Педагогик қобилиятга умумий тушунча.

Педагогик фаолият—бу ўқитувчининг укув жараёнидаги фаоллигидир.

Маълумки, ўқитувчи педагогик фаолиятнинг энг мухим таянчи, функциясидир. У умумий таълимни ислох килишда, ёш авлодни хар томонлама шакллантиришда мухим рол уйнайди. Халкимиз улар кулига шириндан-шакар жигаргушаларини ишониб топширадилар. Ўқитувчи бола шахсини шакллантиради, маънавий, хаётий ва илмий эътикодларни, кизикиш ва идеалларни шакллантиради. Умуман олганда, ўқитувчилар кулида ёш авлодимизнинг такдири ётади. Уларни бахтли ва бахтиёр, бадбахт ва ёмон булиши хам, олим ва золим булиши хам ўқитувчиларимизга боглик. Шунинг учун хам ўқитувчи жамиятимизнинг етук угил кизларини тарбиялашда алохида урин эгаллайди. Педагогик фаолият хамма фаолиятлар ичида узининг чукур инсоний мазмуни билан ажралиб туради. У узининг маъсулияти ва унинг юракдан хис кила билиши билан ахамиятлидир. Унинг мазмуни эса ўқитувчи шахсининг фаолияти мотивлари билан белгиланади. Агар бу мотивлар таълим-тарбия жараёнида узокни кузлаган, маълум ижобий максадларга каратилган булса - бу олийжаноб идеалларнинг пайдо булишига, ўқитувчини бола калбига чукуррок киришига, изланишига, янги билимлар системасини болаларимизга сингдиришига, уларда укишга, мехнатга нисбатан ижобий, онгли муносабатларни тарбиялашга олиб келади ва аксинча....

Педагогик фаолият мотивларининг мазмуни таълим-тарбия ишини муваффақиятини белгиловчи омил хисобланади.

Маълумки, таълим-тарбия жараёнини такомиллаштириш ва уни кайта куриш ўқитувчи шахси олдига катта вазифалар ва талаблар куяди.

1. Ўқитувчи узининг соглом дунёкараши, аник инсоний йуналиши, гоъвий-сиёсий эътикодининг юксак даражада эканлиги, уз вазифасини виждонан бажариши;

2. Болаларга, педагогик мехнатга мехр куйиши, болалар жамоаси билан ишлаш ва бирга булишга мойиллиги;

3. Тарбиявий ишларнинг сифатига ахамият бериш ва уларни хаётга эътикодли килиб тарбиялаш;

4. Укувчилар, ота-оналар ва турли миллатлар орасидаги ижобий ва самимий муносабатларни урнатилиши;

5. Таълим жараёнини такомиллаштириш, унда укувчиларни билиш ва фикр юритиш жараёнини фаоллаштириш. Мустакил, фаол ва ижодий тафаккурни шакллантириш;

6.Таълим жараёнида укувчиларни махсус ва умумий қобилиятларини шакллантириш;

7. Ёшларни меҳнатга нисбатан оғли муносабатда бўлишини шакллантириш малакасига эга бўлиш;

8.Таълимнинг мазмунини такомиллаштириш ва интенсивлантиришда уни янги, самарали методларини қидириб топиш ва ундан фойдаланиш;

9.Таълим-тарбиянинг эффе́ктив йулларини топа билиш. Укувчиларнинг психологик қобилиятларини тушуниш ва унга қараб индивидуал муносабатда бўлиш;

10.Укувчиларни ҳозирги замон талабига биноан тарбиялаш, уз миллатининг урф-одатлари , ахлоқлари руҳида шакллантириш қаби қатор вазифаларни ҳал қила оладиган бўлмоғи лозимдир.

Бу вазифаларни ҳал қилиш турли вазиятларда турлича бўлиши мумкин.

1-вазиятда: уқитувчининг профессионал билимларни эгаллаши, уз устида самарали ишлаши, фан янгиликларидан фойдаланиши, изланиши, уз билимларини мустақил равишда амалга тадбиқ қила олиши билан ;

2-вазият: уқитувчининг мустақил, фаол, ижодий иш қура билишига:

3-вазиятда: укувчилар фаолиятини анализ қилиши, унинг ижобий ва салбий томонларини урганиш, улардан уз ишида фойдаланиш ёқи танқидий қарашга бўлган муносабатида;

4-вазият: уқитувчининг таълим-тарбия ишида содир бўлган қамчиликлар ва уларга бўлган муносабатлари, яъни уларни бартараф қила олиши ёқи сабр-қаноат билан ишлаш қобилиятининг турлича бўлиши.

5-вазият: уқитувчининг укувчи шахсини турлича шакллантиришига, уларда билим, малака ва қуникмаларни ҳосил қилишга бўлган муносабати уни ҳар томонлама қелғуси фаолиятга тайёрларлик даражаси билан боғлиқдир. Бу вазиятлар уқитувчининг педагогик фаолияти мазмунини ташқил қилади.

Агар педагогик фаолият: 1-дан, педагогик йуналишнинг активлигини; 2-дан, ижтимоий буюртмаларни қандай бақарилишини, 3-дан, шахсни уз ичига олади. Педагогик фаолият бошқа фаолиятлар орасида энг мураккаб ва таълим-тарбия беришдан олий мақсадга қаратилган фаолиятдир.Шунинг учун бу фаолиятнинг тури, тузилиши ҳам уқитувчи шахси олдида қуйилган ижтимоий талабларнинг қанчалик мураккаблигини қурсатиши мумкин.

Педагогик фаолият турларига:

Таълимий фаолият.

Тарбиявий фаолият.

Ташқилотчилик фаолияти.

Ташвиқотчилик фаолият.

Уз устида ишлаш фаолияти

Маслаҳат бериш,болаларга йул-йурик қурсатиш фаолияти.

Педагогик фаолият структурасига:

таълим-тарбиявий ишларнинг мақсад ва вазифаларининг мотивларини аниқлаш;

укувчиларга таълим-тарбиявий таъсир курсатиш усулларини танлай олиш;

укувчиларни назорат килиш ва уларнинг фаолияти, билимларини баҳолай олиш киради.

Педагогик фаолиятнинг бу структурасида бевосита унинг компонентлари:

1) конструктив,

2) ташкилотчилик,

3) коммуникатив фаолиятлар ётади. Чунки, таълим-тарбиянинг мақсад ва вазифаларининг мотивларини белгилаш, унга таъсир этувчи усулларни танлаб олиш, куллаш; укувчиларни назорат килиш ва билимларни баҳолаш бевосита уқитувчининг конструктив, яъни таълим жараёнини ташкил этишга, унинг ташкилотчилиги ва таълимни бошқариши, укувчилар билан узаро муносабати ва уларнинг билимлари, имкониятларини баҳолай олишига, укувчилар калбига кира олишига боғлиқдир.

Конструктив компонент - уқитувчининг дарс(машгулот) ва дарс(машгулот)дан ташқари буладиган тарбиявий ишларни ишлаб чиқиш, унга тегишли булган усуллар ёки методларни танлай билиши, укувчиларга чуқур билим бера олиши, дарсни фаоллаштириши ва интенсивлаштириш (тезлатиш) йулларини, муаммоли вазиятларни пайдо кила олиш ва уни укувчилар олдига куя билишдаги фаолият компонентиدير.

Педагогик фаолиятнинг бу компоненти мактабни ислох килиш жараёнида жамиятимиз хаёти, ривожини учун зарур булган комил инсонни тарбиялашда уқитувчилар олдига улкан талабларни куяди.

Ташкилотчилик компоненти - бу компонент конструктив компонент билан боғлиқ булиб, у бутун укув фаолияти ва тарбиявий ишларни ташкил килиш малакасидан иборатдир.

Ташкилотчилик фаолиятида уч йуналиш:

Баён этиш,

Уз хулқини дарс ва тарбиявий ишларда ташкил кила билиш, бошқариш.

Укувчилар фаолиятини ташкил килиш асосида амалга ошади.

Укув ва билиш фаолиятини ташкил килишда укувчиларнинг индивидуал иш фаолиятини ташкил килиш, жамоа фаолиятини, ота-оналар ва мактабга ёрдам берадиган ташкилотлар ишини бошқариш ҳам шу фаолиятнинг иш мазмунини ташкил этади.

Коммуникатив фаолият - бу фаолият уқитувчининг укувчилар, ота-оналар ва мактаб маъмурияти билан узаро муносабатларини уз ичига олади. Уқитувчи билан укувчилар орасидаги муносабат укув фаолиятининг мазмунини қандай булишини белгилайди.

Айниқса, бошланғич синф укувчилари уқитувчинини асосан, билим даражасига қараб эмас, балки унинг сахийлиги, диққат-эътибори, эмоционал муносабатларига қараб баҳолайди.

Укитувчининг укувчиларга булган эмоционал муносабатларини 5 типга ажратиш мумкин: 1) эмоционал-ижобий фаоллик,

2) эмоционал-ижобий пассивлик,

3) эмоционал-салбий фаоллик,

4) эмоционал-салбий пассивлик ,

5) мувозанатсизлик.....

Бундай муносабатнинг хар бири болага турлича таъсир курсатади ва узаро муносабатларнинг мазмунини, сифати ташкил килади. Укувчилар шу муносабатларга турлича берилишларида уларни укишга, меҳнатга булган турли муносабатлари шаклланади.

III. Хар бир шахснинг узига хос хусусияти мавжуд. Хар бир шахснинг ижобий ва салбий хусусиятлари хам мавжуд. Аммо миллий мактаб укитувчиси шахсининг узига хос хусусиятлари ва сифатлари, қобилиятлари, менимча, хам бошка кишиларникидан фарк қилмоғи, у иложи борича бола учун, укувчи (талаба) учун идеал булмоғи, унга таклид қилишига муносиб булмоғи лозим. Чунки укитувчи қулида булгуси инсоннинг такдири ётади (буни қайтариб такрорлайман). Укитувчи шахсининг профессионал, яъни касбга йуналувчи сифатлари, аввало, унинг билим ва билим беришга булган эҳтиёжи, истеъдод ва қобилияти, ахлоқий сифатлари: ҳаққонийлиги, принципаллиги, талабчанлиги, меҳрибонлиги, уз бурчини хис қилишидир. Укитувчининг профессионал аҳамиятга эга булган муҳим сифатлари - болани севиши, укувчининг ички дунёсини тушунишга қобил қилилиги, уларга мақсадга мувофиқ педагогик таъсир курсатиши, укувчининг айни пайтдаги (ҳозирги) психологик ҳолатини тушуниб, ёш хамда индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиб иш қуришидир.

Рус ёзувчиси А. М. Горький ажойиб совет педагоги. А.С. Макаренко ҳақида гапириб: «У, болаларга булган чинакам меҳр утида ёнар эди» деган. Болаларга нисбатан ҳушёрлик меҳрибонлик, самимийлик, сузсиз севиш машҳур педагог В. А. Сухомлинскийнинг энг ажойиб ҳислатлари эди, унинг узи хам, қалбининг болаларга булган меҳри лиммо-лим тулганлиги ҳақида ёзиб бундай деган эди: «Мамлакатимиздаги барча болаларни бағримга босгим ва эркалагим келади» (Тарбия ҳақида, деган китобидан. 1963).

Укитувчи узининг соғлом дунёқараши, аниқ йуналиши, гоъвий-сиёсий эътиқодининг юксаклиги билан бошқалардан ажралиб турмоғи лозим. Укувчиларга, педагогик меҳнатга меҳр қуйиш, болалар жамоаси билан ишлаш ва бирга булишга мойиллиги, укитувчи ва укувчилар орасидаги узаро тугри муносабатда булиш хам унинг муҳим ҳислатидир ва таълим тарбиянинг муваффақиятли белгилайдиган муҳим омил хамдир.

Юқорида санаб утилган бу сифатларни хар бир талаба узида қандай шаклланганини хис қилиб қурмоғи муҳимдир.

Яхши, олийжаноб педагог булиши учун бу етмайди. Педагог юқоридаги қупгина сифатлар билан бирга узининг профессионал фаолияти мотивларини англаганлиги муҳимдир. Укитувчининг профессионал мотивлари бошка мотивлар қаби мураккаб тузилишга эгадир. Бунга аввало, укитувчи касбини танлаш мотиви қиради: 1) укитувчи меҳнат жараёнида

пайдо буладиган мотивлар 2) педагог фаолиятини такомиллаштирадиган мотивлар. Ушбу мотивлар уз бурчини, маъсулиятини, хис килишда ватанпарварлик ва интернационализм туйгулари асосида бевосита шаклланади.

Педагогик касбни танлаш мотиви болалар билан ишлашга кизиқиш, уқитувчиларига таклид килиш, ташкилотчилик қобилияти булишни уз ичига олади. Педагогик касбни танлаш мотиви педагогик қобилият жараёнида, педагогика коллежи, педагогика институтлари ва универстетларда уқиш давомида ҳосил булади. Бунда уқитувчи ва мураббийларнинг роли ниҳоятда катта.

Булгуси уқитувчи нима учун бу касбни танлашни билмоғи, уни хис қилмоғи, керак(тусатдан пединститутга кириш ва турли сабаблар...) чунки педагогик касбга булган йуналиш, педагогик қобилиятни шаклланишига сабаб булади.

Педагогик қобилият - бу шахснинг ақлий, эмоционал-иродавий хислатларини ифодалаш педагогик фаолиятга кизиқиш, интилиш, изланиш хусусиятидир.

Психологлардан Ф.Н.Гоноболин, Н.В.Кузмина, Н.Д. Левитова И.В.Страховлар педагогик қобилиятнинг қуп қиррали эканлигини курсатиб бердилар. Улар уқитувчи булиш учун қандайдир бир ёки бир неча сифатлар етарли эмаслигини ва уқитувчи қуйидаги қобилиятларга эга булишини, ёки педагогик қобилият структурасига қирадиган қобилиятларни курсатиб бердилар. Буларга:

Дидактик қобилият- уқитувчининг уқувчиларга янги билимларни, информацияларни тушунарли қилиб баён қилиши

Академик қобилият - уқитувчининг узи уқитадиган предметига оид ва унга бевосита керак булган фанларни билишга булган қобилияти (М.Математик –геометрия, алгебра, астраномия, физика...)

Перцептив қобилият - уқитувчининг уқувчиларга хос хусусиятларни, уларнинг қизиқишлари ва имқониятларини билган ҳолда уларнинг қалбига, ички дунёсига қириш қобилияти.

Нутқ қобилияти –уқитувчининг уқув материални аниқ, раво ва тушунарли баён қила билиш қобилияти. Нутқ ёрдамида ва пантомимика воситасида уз хис-туйгуларини тушунтира билиш қобилиятидир.

Ташкилотчилик қобилияти – бу уқувчиларнинг қизиқишлари, идеаллари, йуналишлари дунёқарашларини хисобга олиб, таълим- тарбия ишларини ташкил қилиш, уқувчиларни жипслаштириш, жамоани уюштира олиш, уз шахсий ишини ташкил қила олиш қобилиятидир.

Авторитар қобилият - уқувчиларга бевосита эмоционал-иродавий таъсир курсатиш, улар орасида, педагогик жамоа уртасида обрү қозона олиш қобилияти бир. Узининг талабчанлиги, самимийлиги, одиллиги билан жамоа орасида ажралиб туриш қобилиятидир.

Коммуникатив қобилият - бу уқитувчининг уқувчилар билан тугри муносабат урната олиши, уқувчиларга тугри ёндашиш йулини топа

билиши, узаро самимий муносабатлар урната олиш, улар билан бирга хамнафас булиш кобилиятидир.

Педагогик хаёл – хам педагогик кобилият таркибига киради. Укитувчи узи таълим-тарбия бераётган укувчисини кандай характерли хусусиятга эгалигига караб, уни келгусида ким ва кандай инсон булишини била оладиган, унда кандай фазилатлар шаклланиши мумкинлиги олдиндан айтиб бера оладиган кобилиятдир.

Диккатни ташкил кила билиш кобилияти – бу – (Крутецкийнинг «Пед.психологиянинг асослари» китобида Страхов И.В буни – диккатни тақсимлаш кобилияти – деб курсатади) – укитувчини уз ва укитувчилар диккати ташкил кила билиш, укувчиларнинг турли хилдаги диккат турлари холатларидан фойдалана олиш, уз диккати дарс жараёнида тақсимлай олиш ва унда бирор керакли объектни, укувчини диккат эътиборидан тушириб колдирмаслик кобилиятидир. Укитувчи шу кобилиятга эга булгандагина, у таълим жараёнини муваффақиятли уюштира олади.

(Талабаларга савол: Сизда кандай педагогик кобилиятлар мавжуд? Бу кобилиятларни кандай шакллантириш мумкин. Бахс.)

Педагогик кобилиятларни шакллантириш учун: 1) талаба ёки укитувчи тинмай уз устида ишлаши, машк килиши, 2) изланиши, 3) таълимнинг самарали методларидан фойдаланиши, 4) педагогик фаолиятда хамма вақт фаол иштирок этиши, 5) укитувчиларнинг дарсларига кириб, тахлил килиб, ундан узига тегишли хулосалар чиқариб олиши, 6) фаолият жараёнида пайдо буладиган кийинчиликларга бардош бериши, тусикларни бартараф килиши, 7) уз олдига куйган олий мақсадни кулга киритишга доимо интилиши ва яна, яна изланиши, 8) болани уз боласи жигаргушаси каби севиши лозим, 9) кузатувчанликни ривожлантириши ва х.к.

III. Укув фаолияти самарадорлигини таъминлашда укитувчилар билан укувчилар орасидаги психолого-педагогик масалалар муҳимдир.

Укитувчи билан укувчи орасидаги узаро муносабат аввало, укитувчининг ёшлик ва индивидуал муносабатларини ҳисобга олган холда булишга асосланиши лозим. Бунинг учун бошлангич синф укувчиси I-синфга келган укувчиларни боғча давридаги хусусиятларни билиши, укувчига сездирмаган холда ундаги салбий хусусиятларни олдини олиши, самимий муносабатлар асосида унинг фикрларини билиб олиши ва унга озор бермаган холда таъсир курсатиш талаб килинади. Бу уринда укитувчининг педагогик одоби катта аҳамиятга эга.

Педагогик одоб нима?

Педагогик одоб - бу узини педагогик жамоа ва укувчилар жамоаси орасида тута билиши, уз маъсулиятини ҳис қилган холда педагогик фаолиятга муносабатда булиш, укитувчининг укитувчилар хамда укувчилар билан тугри ва самимий муносабатда булиши, укувчи шахсини ҳурмат қилиши, ахлоқ қоидаларига риоя қилган холда иш қуриши, уларга гамхур булишдир.

Буюк рус педагоги К.Д. Ушинский педагогик одоб ҳақида шундай деб ёзади: « Мактабда ҳазилга йул қуювчи жиддийлик ҳукм суриши лозим,

аммо хамма иш хазилга, эрмакка, сертакаллуфликка, адолат тирнок ичидан кир излашга, яхшилик мулойимликка, тартиб бачканаликка айланиб кетмаслиги керак. » (О классной дисциплине, II- томах , I том. 1953 г. 160 стр)

Педагог укувчига таъсир курсатувчи энг самарали усулларни топа олиши, тарбиявий таъсир усулларини куллашда педагогик нуктаи –назардан энг яхши чорага риюя кила билиши, конкрет педагогик вазифани, укувчи шахсининг хусусият ва имкониятларини ва муайян педагогик вазиятни хисобга олиб иш куриши мақсадга мувофиқдир.

Укувчилар билан булган муносабатда ва исталган педагогик таъсирни куллашда меъёрни сезиш, арзимаган иш учун кескин, купол ва укувчини хафа киладиган даражада танбех бериш, укувчиларда норозилик, хафагарчилик пайдо килиш хам хакикий педагогнинг иши эмас.

Укувчилар билан булган муносабатда уқитувчини адолатлилиги алохида урин эгаллайди. Адолатли муносабат укувчиларни уқитувчига якинлаштиради. Унинг обрусини оширади ва бундай уқитувчига нисбатан укувчиларда хурмат хисси уйғонади. Адолатсизлик – купинча(хамма вақт) ёмон оқибатларга олиб келади ва бундай сифат умуман уқитувчига ёт булиши керак.

Укувчилар уқитувчини бушанглигини, лакмалигини принципсизлигини, иродасизлигини ёқтирмайдилар. Укувчилар куполлик билан мажбур қилмасдан, курқмасдан, шунингдек кераксиз расмиятчиликсиз талаб кила оладиган, шу йул билан уз мақсадига эриша оладиган уқитувчиларни жуда хурмат қиладилар.

Демак, уқитувчи билан укувчилар орасидаги узаро самимий муносабат, бир-бирини тушунган холда иш куриш, укувчининг психологик хусусиятларини эътиборга олиб уни баҳолаш, педагогик баҳога нисбатан одиллик, бола шахсиятини ҳақоратламай иш куриш педагогик одоб ва муносабатларнинг асосини ташкил қилади. Уқитувчи узаро муносабатларни бошқариш учун аввало, мана шу муносабатнинг сабаби ва характерини билиши шарт. Шунинг учун хам хозирги кунда рус психологлари (Я.Л. Коломинский, В.М. Галузинский ва бошқ.) уқитувчи ва укувчилар орасидаги муносабатларни характери масаласини урганиб, унда укувчи хақида хулоса чиқаришга шошилмаслик, уни турли фаолиятлар процессида кузатиш, дангаса, интизомсиз укувчиларнинг ички дунёсини тушуниб, уларни кизикиш ва идеалларини, психологик йуналишини, дунёқараш ва эътиқодларини билиб, унга таъсир курсатиш ва унда самимийликка – бу орқали жиддий ва талабчанликка эътибор берган холда муомала қилиш мақсадга мувофиқлигини курсатиб бердилар.

Уқитувчининг укувчилар билан буладиган муомала услуби шундай булиши лозим. У керак ва керак булмаган ишга аралашмаслик, мактаб ҳаётидаги ишлар, турли хил ҳолатларга нисбатан сабр, чидам билан муносабатда булиши, болаларни ишларига иложи борича аралашмаслик, у ёки бу тадбирларни ташкил қилишда ташаббус курсатавермасликдан иборатдир(ташаббус болалардан чиқиши керак). Уқитувчи мактаб

маъмуриятининг юкоридан, мактаб уқитувчиларининг «пастрок»дан буладиган кургазмаларга кур-курона берилавермаслиги лозим. Акс холда уқитувчи янгиликка, мустикалликка интила олмайди.

Хар кандай иш фаолиятида у узининг педагогик билим ва малакаларидан фойдаланадиган ва уни амалга, мактаб хаётига татбик қиладиган булмоги лозим.

Уқитувчи уқувчиларга психолого-педагогик тавсифнома тузишда ҳам уқувчиларни хар томонлама урганиши, оилавий шароити билан танишиши, унинг уқишга ва предметларни урганишга, узлаштиришга булган муносабатларини; идрок, хотира ва тафаккур хусусиятларини, меҳнатга булган (онгли, ижобий ёки акси) муносабатини билиши; уқувчининг характер хислатлари, темпераменти ва махсус қобилияти хусусиятларини аниқ билган холда ёзиши лозим. Тавсифнома объектив характерга эга булиши ва ундан келгусида бошқа уқитувчилар фойдаланиш имкониятига эга булишини назарда тутиб ёзилиши шарт.

Уқувчи шахсини баҳолаш уқитувчининг одоби, педагогик тактига богликдир. Педагогик такт (лот. *tastus* – тегиш, сезиш, одоб) атрофдаги кишилар билан муомала ва муносабатда булишда меъёр хиссига риоя қилишдан иборат ахлоқ нормасидир. Такт – шахсининг аклий ҳамда ахлокий қамолат даражасини курсатувчи мезон хисобланади. Демак, уқувчи шахсини баҳолашда уқитувчи ахлоқ меъёридан четга чиқмаслиги талаб этилади.

Мактабни ислох қилиш шароитида уқитувчининг уз устида ишлаши алоҳида аҳамиятга эгадир. Психологик нуқтаи назардан уқитувчи уз устида тинмай ишлаши, узининг билим ва малакаларини кенгайтириб бориши унинг фаолиятини асосини ташкил қилади. Чунки: 1) уз устида ишлаш, янгиликлар излаш уқитувчи олдида қуйган вазифани ҳаққонийлигини очиб бериш; 2) уқувчига янги информациялар бериш билан бирга, унда шунга нисбатан қизиқишлар уйғотиш, авваллари олган билимларга солиштириб қуриш; 3) уз қасбига йуналишни шакллантириш имконини беради.

Уз устида ишлаш орқали уқитувчи уни педагогик фаолиятга татбик қилади. Уз устида ишлаш уқитувчи шахсининг қасбга йуналтирилган фаолиятини мазмун ва сифат жиҳатидан қайта қуришга, умумий-сиёсий билимларини такомиллаштиришга, фан соҳасидаги янгиликларни билиш ва уни ҳаётга татбик этишга, маданий ҳаётимиздаги янгиликлар билан танишишга олиб келади.

Уқитувчининг уз устида ишлаши, изланишининг конкрет мазмуни ва шакли бир қанча нарсаларга боглик: ёшга, педагогик тажрибага, яшаш шароитига, уқитаётган предметига, қизиқишларига, уқувчиларнинг билим ва тайёргарлик даражасига богликдир.

Шуни айтиш керакки, «интилганга толе ёр» дейишганидек, уқитувчи изланса, уз устида ишласа у доимо олийжаноб уқитувчи булиши мумкин.

ТЕХНОЛОГИК КАРТА

9-МАВЗУ	Талабалар шахсини ўрганиш методлари.
Мақсад ва вазифалар	Талаба шахсини характери, қобилиятлари, темпераменти, фаолият мотивацияси ва бошқаларга алоқадор сифатлари билан батафсил маълумот бериш.
Ўқув жараёнининг мазмуни	<ol style="list-style-type: none">1. Олий мактабда шахсни ўрганиш имкониятлари.2. Шахсни ўрганиш методларининг классификацияси.3. Талабалар шахсини тадқиқ қилишда қўлланиладиган асосий методикалар.4. Талабада шахс хусусиятларини шаклланганлик даражаси.5. Шахс билан олиб бориладиган коррекцион ишлар.
Ўқув жараёнини амалга ошириш технологияси	Метод: Оғзаки баён қилиш, “Баҳс-мунозара” методи, жамоатчилик фикрий фаолияти, ижодий, танқидий ва таҳлилий ёндашув асосида ўтказилади. Шакл: аудитория-дарс шакли, жамоада ишлаш. Восита: тарқатма материаллар – матнлар, маълумотномалар Усул: ёзма материаллар ва чизмаларни аниқ ажратиш ва белгилаш асосида. Назорат: савол-жавоблар
Кутиладиган натижалар	Ўқитувчи: Маърузачи қисқа вақт ичида барча талабалар томонидан мавзунинг ўзлаштирилишига эришади. Талабалар фаоллигини оширади. Талабаларда дарсга нисбатан қизиқиш уйғотади. Ўз олдига қўйган мақсадига эришади. Талаба: Янги билимларни эгаллайди. Яқка ҳолда ва гуруҳ билан ишлашни ўрганади. Нутқи ривожланади ва эслаб қолиш қобилияти кучаяди. Қисқа вақт ичида кўп маълумотга эга бўлади..
Келгуси режалар (таҳлил, ўзгаришлар)	Педагогик технологияларни ўзлаштириш ва уларни дарсга татбиқ этиш, такомиллаштириш. Ўз устида ишлаш, мавзуни ҳаётий воқеалар билан боғлаш. Педагогик маҳоратни ошириш.

9 – мавзу: Талабалар шахсини ўрганиш методлари.

Режа:

1. Олий мактабда шахсни ўрганиш имкониятлари.
2. Шахсни ўрганиш методларининг классификацияси.
3. Талабалар шахсини тадқиқ қилишда қўлланиладиган асосий методикалар.
4. Талабада шахс хусусиятларини шаклланганлик даражаси.
5. Шахс билан олиб бориладиган коррекцион ишлар.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ҳар бир шахс ўзига хос қайтарилмас дунё. Дунёда бир - бирига айнан ўхшаш бўлган икки кишини топиш жуда мушкул. Одам ташқи қиёфаси, бўйи - басти билан бошқа бирор кимсага ўхшаши мумкин, лекин феъли, мижози ва шахс сифатидаги хусусиятлари нуқтаи назаридан айнан бир хил инсонлар бўлмайди. ҳаттоки, олимлар битта тухумда ривожланган эгизакларда ҳам жуда кўп жиҳатдан айнан ўхшашликни қайд қилишган, шахсий сифатларидаги корреляцияда эса баъзи тафовутлар аниқланган.

Шахс - қайтарилмас, у ўз сифатлари ва борлиги билан ноёбдир. Ана шу қайтарилмаслик ва ноёбликнинг асосида унинг индивидуал психологик хусусиятлари мажмуи ётади. Шу ўринда биз юқорида таъриф берган шахс тушунчаси билан ёнма - ён ишлатиладиган яна икки тушунчага изоҳ бериш ўринли деб ҳисоблаймиз. Бу - “индивид” ва “индивидуаллик” тушунчаларидир. **“Индивид”** тушунчаси умуман “одам” деган тушунчани тўлдириб, унинг ижтимоий ва биологик мавжудот сифатида мавжудлигини тасдиқлайди ва уни бир томондан, бошқа одамлардан фарқловчи белги ва хусусиятларини ўз ичига олади, иккинчи томондан, ўзига ва ўзига ўхшашларга хос бўлган умумий ва характерли хусусиятларни қамраб олади. Демак, индивид - инсонга алоқадорлик фактини тасдиқловчи илмий категориядир.

“Индивидуаллик” - юқоридаги иккала тушунчага нисбатан торроқ тушунча бўлиб, у конкрет одамни бошқа бир конкрет одамдан фарқловчи барча ўзига хос хусусиятлар мажмуини ўз ичига олади. Шу нуқтаи назардан шахс тизимини таҳлил қиладиган бўлсак, шахснинг индивидуаллигига унинг қобилиятлари, темпераменти, характери, иродавий сифатлари, эмоциялари, ҳулқига хос мотивация ва ижтимоий установакалари киради. Айнан шу қайд этиб ўтилган категориялар шахсдаги индивидуаллиликни таъминловчи категориялардир. Унинг маъноси шундаки, бўйи, эни, ёши, сочининг ранги, кўз қарашлари, бармоқ ҳаракатлари ва шунга ўхшаш сифатлари бир хил бўлган инсонларни топиш мумкин, лекин характери, қобилиятлари, темпераменти, фаолият мотивацияси ва бошқаларга алоқадор сифатлари мажмуи бир хил бўлган одамни топиб бўлмайди. Улар - индивидуалдир.

Қобилиятлар - шахсдаги шундай индивидуал, турғун сифатларки, улар одамнинг турли хил фаолиятдаги кўрсаткичлари, ютуқлари ва қийинчиликлари сабабларини тушунтириб беради.

Темперамент - инсоннинг турли вазиятларда нарса, қодиса, ҳолатлар ва инсонларнинг хатти-ҳаракатларига нисбатан реакциясини тушунтириб берувчи хусусиятлари мажмуидир.

Характер - шахснинг алоҳида инсонлар ва инсонлар гуруҳи, ўз - ўзига, вазиятлар, нарсалар ва ҳодисаларга нисбатан муносабатларидан орттирадиган сифатларини ўз ичига олади.

Иродавий сифатлар - ҳар биримизнинг ўз олдимизга мақсад қўйиб, унга эришиш йўлидаги қийинчиликларни енгишимизни таъминловчи маълум сифатларимиз мажмуини ўз ичига олади.

Эмоциялар ва мотивация эса атрофимизда содир бўлаётган ҳодисалар, бизни ўраб турган одамлар ва уларнинг хатти-ҳаракатларини руқан қандай қабул қилиб, уларга билдирадиган қиссий муносабатларимизни билдирувчи сифатларимиз бўлиб, улар айтилган вазиятлардаги реал ҳолатларимиздан ва уларнинг онгимизда акс этишидан келиб чиқади.

Ижтимоий установа - юқоридаги барча хусусиятлар комплексига эга инсоннинг турли ижтимоий вазиятлардаги фаолият ва ҳаракатларга руҳан ҳозирлиги ва муносабат билдириш услубидан келиб чиқадиган чуқур ички ҳолатидир.

Биз юқорида санаб ўтган индивидуал психологик хусусиятларнинг аҳамияти катта. Улар бизнинг жамиятдаги ўрнимиз, обрў - эътиборимиз, ишдаги ва ўқишдаги ютуқларимиз, инсон сифатидаги қиёфамизни, ким эканлигимизни, керак бўлса, ўзлигимизни белгилайди. Ким билан қаерда учрашмайлик, ўша инсоннинг бугунги ҳолати, кайфияти, бизга ва биз билдираётган фикрларга муносабати, ҳамкорликда ишлаш тилак - истакларига доимо эътибор берамиз ва бу масала биз учун муҳим бўлади. Ҳудди шундай суҳбатдош ҳам суҳбатнинг бошиданок, бизни ўргана бошлайди. Чунки агар суҳбатдошлар бир - бирларини билсалар биргаликдаги фаолиятни самарали ташкил этиш ва ундан фойда олиш имконияти кўпроқ бўлади. Шунинг учун ҳам ишда ҳам, дам олишга отланган чоғда ҳам, қаерда бўлса ҳам ўзимизга “қўшни” танлаганда унинг инсон сифатида қандай эканлигига қизиқамиз. Агар суҳбатдош ёки шерик бизга таниш бўлмаса, уни таниганлардан олдиндан сўраб ҳам оламиз ва бунда айнан унинг нимага қобиллиги, феъли, ишга, одамларга муносабатини сўраймиз ва хоҳлаймизки, у тўғрисида “Жуда хушфеъл, одамгир ...” каби таснифларни эшитгимиз келади. Бирор ерга ишга кираётган пайтда ҳам раҳбар албатта ўзига яқин одамлардан янги ходимнинг характерини, қобилиятини ва муҳим нарсаларга муносабатини албатта сўрайди ва шу асосда суҳбатга тайёрланади.

Демак, индивидуал сифатлар бизнинг онгли ҳаётимизнинг ажралмас қисми, идрокимиз, хотирамиз ва фикрларимиз йўналтирилган муҳим предмет экан. Чунки айнан улар бизнинг турли фаолиятларни амалга ошириш ва ишларни бажаришдаги индивидуал услубимизга бевосита алоқадор. Кимдир жуда чаққон, тез иш қилади, лекин сифатсиз. Кимдир жуда яхши қойилмақом иш қилади, лекин жуда секин, кимдир ишга юзаки қараб, номига уни бажарса, бошқа бир одам унга бутун вужуди ва эътиқоди билан муносабатда бўлиб, тинимсиз изланади ва жамият учун манфаат қидиради. Шунинг учун

хам индивидуалликнинг фаолият ва мулоқотдаги самарасини инобатга олиб, энг муҳим индивидуал - психологик хусусиятларни алоҳида ўрганамиз.

Шахс иқтидори ва қобилиятлар диагностикаси. Одамларнинг ўқув, меҳнат ва ижодий фаолиятидаги ўзига хосликни тушунтириш учун психология фани биринчи навбатда қобилиятлар ва иқтидор масаласига мурожаат қилади. Чунки қобилиятли одамдан аввало жамият манфаатдор, қолаверса, ўша инсоннинг ўзи ҳам қилган ҳар бир харакатидан ўзи учун наф кўради.

Қобилиятлар муаммоси энг аввало инсон ақлу - заковатининг сифати, ундаги малака, кўникма ва билимларнинг борлиги масаласи билан боғлиқ. Айниқса, бирор касбнинг эгаси бўлиш истагидаги ҳар бир ёшнинг ақли ва интеллектуал салоҳияти унинг малакали мутахассис бўлиб етишишини кафолатлагани учун ҳам психологияда кўпроқ қобилият тушунчаси ақл заковат тушунчаси билан боғлаб ўрганилади. ҳар бир нормал одам ўзининг ақлли бўлишини хоҳлайди, “Мен ақллиман” демаса-да, қилган барча ишлари, гапирган гапи, юритган мулоҳазаси билан айнан шу сифат билан одамлар уни мақташларини хоҳлайди. “Ақлсиз, нодон” деган сифат эса ҳар қандай одамни, хаттоки, ёш болани ҳам ҳафа қилади. Яна шу нарса характерлики, айниқса, бизнинг шарқ халқларида бирор кимсага нисбатан “ўта ақлли” ёки “ўта нодон” иборалари ҳам ишлатилмайди, биз бу хусусиятларни ўртача таснифлар доирасида ишлатамиз: “Фалончининг ўғли анчагина ақлли бўлибди, наригининг фарзанди эса бироз нодон бўлиб, ота - онасини кўйдираётган эмиш” деган иборалар аслида “ақллилик” категорияси инсоннинг юрагига яқин энг нозик сифатларига алоқадорлигини билдиради.

Илм - фандаги анъаналар шундайки, ақл ва идрок масаласи, одамнинг интеллектига боғлиқ сифатлар жуда кўплаб тадқиқотлар объекти бўлган. Олимлар қобилиятларнинг ривожланиш механизмлари, уларнинг психологик таркиби ва тизимини аниқлашга, ишончли методикалар яратиб, ҳар бир кишининг ақли сифатига алоқадор бўлган кўрсаткични ўлчашга уринганлар. Кўпчилик олимлар одам интеллектида унинг вербал (яъни сўзларда ифодаланадиган), миқдорий (сонларда ифодаланадиган), фазовий кўрсаткичларни аниқлаб, уларга яна мантиқ, хотира ва ҳаёл жараёнлари билан боғлиқ жиҳатларни ҳам кўшганлар.

Ч. Спирмен факториал анализ методи ёрдамида юқорида санаб ўтилган кўрсаткичлар ўртасида боғлиқлик борлигини исбот қилиб, ақлнинг ҳақиқатан ҳам мураккаб тузилмага эга бўлган психик хусусият эканлигини кўрсатди. Бошқа бир олим Дж. Гильфорд эса ақлни бир қатор ақлий операциялар (анализ, синтез, таққослаш, мавҳумлаштириш, умумлаштириш, системага солиш, классификация қилиш) натижасида намоён бўладиган хусусият сифатида ўрганишни таклиф этган. Бу олимлар ақл сўзидан кўра интеллект сўзини кўпроқ ишлатиб, бу сўзнинг ўзига хос талқини борлигига эътиборни қаратганлар. Чунки уларнинг фикрича, интеллектуал потенциалга эга бўлган шахснигина қобилиятли, деб аташ мумкин. Интеллектуал потенциал эса бир томондан ҳаётдаги барча жараёнларга, бошқа томондан - шахсга бевосита алоқадор тушунча сифатида қаралган ва унинг аҳамияти шундаки, у

борлиқни ва бўладиган ходисаларни олдиндан башорат қилишга имкон беради. Шу ўринда “интеллект” сўзининг лўғавий маъносини тушуниб олайлик. Интеллект - лотинча сўз - intellectus - тушуниш, билиш ва intellectum - ақл сўзлари негиздан пайдо бўлган тушунча бўлиб, у ақл - идрокнинг шундай бўлагики, уни ўлчаб, ўзгартириб, ривожлантириб бўлади. Бу - интеллект ва у билан боғлиқ қобилиятлар ижтимоий характерга эга эканлигидан дарак беради. Дарҳақиқат, қобилиятлар ва интеллектга бевосита ташқи муҳит, ундаги инсоний муносабатлар, яшаш даври таъсир кўрсатади. Буни биз бугунги кунимиз мисолида ҳам кўриб, ҳис қилиб турибмиз. Янги авлод вакиллари - келажагини XXI аср билан боғлаган ўғил-қизларнинг интеллект даражаси уларнинг ота - боболариникидан анча юқори. Ҳозирги болалар компьютер техникасидан тортиб, техниканинг барча турлари жуда тез ўзлаштириб олмоқда, жаҳон тилларидан бир нечтаси билиш кўпчилик учун муаммо бўлмай қолди, минглаб топшириқлардан иборат тестларни ҳам ёшлар ўзлаштиришда қийналмаяптилар. Қолаверса, оила муҳитининг ақл ўсишига таъсирини ҳамма билса керак. Агар бола оилада илк ёшлигидан маърифий муҳитда тарбияланса, унинг дунёқараши кенг, хоҳлаган соҳа предметларидан бериладиган материалларни жуда тез ва қийинчиликсиз ўзлаштира олади. ҳаттоки, бундай болага олий ўқув юртида бериладиган айрим предметлар мазмуни ҳам ўта тушунарли, улар янада мураккаброк масалаларни ечишни хоҳлайди.

Қобилиятлардаги туғма ва орттирилган сифатлар. Баъзан ўта иқтидорли ва қобилиятли бола ҳақида гап кетса, ундаги бу сифат туғма эканлигига ишора қилишади. Талантли, гениал олим, санъаткор ёки мутахассис ҳақида гап кетса ҳам худди шундай. Умуман қобилиятларнинг туғма ёки орттирилган эканлиги масаласи ҳам олимлар диққат марказида бўлган муаммолардан. Психологияда туғмалик аломатлари бор индивидуал сифатлар ***лаёқатлар*** деб юритилди ва унинг икки хили фарқланади : табиий лаёқат ва ижтимоий лаёқат. Биринчиси одамдаги туғма хусусиятлардан - олий нерв тизими фаолиятининг хусусиятлари, миянинг ярим шарларининг қандай ишлаши, қўл - оёқларнинг биологик ва физиологик сифатлари, билиш жараёнларини таъминловчи сезги органлари - кўз, кулоқ, бурун, тери кабиларнинг хусусиятларидан келиб чиқса (булар наслий ота - онадан генетик тарзда ўтади), ижтимоий лаёқат - бола туғилиши билан уни ўраган муҳит, мулоқот услублари, сўзлашиш маданияти, қобилиятни ривожлантириш учун зарур шарт - шароитлар (улар ота - она томонидан яратилади)дир. Лаёқатлилик белгиси - бу ўша индивидга алоқадор бўлиб, у бу иккала лаёқат муҳитини тайёрича қабул қилади.

Қобилиятсизлик ва интеллектнинг пастлиги сабабларидан ҳам бири шуки, ана шу икки хил лаёқат ўртасида тафовут бўлиши мумкин. Масалан, гениал рассом оиласида бола туғилди дейлик. Унда рассомчилик учун туғма, генетик белгилар отаси томонидан берилган дейлик. Лекин боланинг онаси фарзандининг ҳам рассом бўлишини хоҳламаслиги, ўзига ўхшаш кўшиқчи бўлишини хоҳлаши мумкин. Аёл болани ёшлиқдан фақат мусиқа муҳитида тарбиялайди. Табиий лаёқатнинг ривожини учун ижтимоий лаёқат муҳити йўқ,

ижтимоий лаёқат ўсиши учун эса табиий, туғма лаёқат йўқ бўлгани сабабли, болада ҳеч қандай талант намоён бўлмаслиги, у оддийгина мусиқачи ёки кўшиқчи бўлиш билан чекланиши мумкин. Интеллект тестлари ва қобилиятдаги туғма ва орттирилган белгиларни ўрганишнинг психологик аҳамияти айнан шунда. Илк ёшлиқдан боланинг ўзидаги мавжуд имкониятларни ривожлантириш шарт - шароитини яратиш ишини тўғри йўлга қўйиш керак.

Орттирилган сифати шуки, бола токи билим, малака ва кўникмаларни ўстириш борасида ҳаракат қилмаса, энг кучли туғма лаёқат ҳам лаёқатлигича қолиб, у иқтидорга айланмайди. Энг талантли, машҳур шахсларнинг энг буюк ишлари, эришилган улкан муваффақиятларининг тагида ҳам қисман лаёқат ва асосан тинимсиз меҳнат, интилиш, иждоқорлик ва билимга чанқоқлик ётган. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, қобилиятсиз одам бўлмайди. Агар шахс адашиб, ўзидаги ҳақиқий иқтидор ёки лаёқатни билмай, касб танлаган бўлса, табиий, у атрофдагиларга лаёқатсиз, қобилиятсиз кўринади. Лекин аслида нимага унинг қобилияти борлигини ўз вақтида тўғри аниқлай олишмагани сабаб у бир умр шу тоифага кириб қолади.

Шунинг учун ҳам ҳар бир онгли инсон ўзидаги қобилият ва зехни илк ёшлиқдан билиб, ўша ўзи яхши кўрган, “юраги чопган” иш билан шуғулланса, ва ундан қониқиш олиб, қобилиятини ўстиришга имконият топиб, ютуқларга эришса, биз уни **иқтидорли** деймиз. Иқтидор - инсоннинг ўз хатти - ҳаракатлари, билимлари, имкониятлари, малакаларига нисбатан субъектив муносабатидир. Иқтидорли одам гениал ёки талантли бўлмаслиги мумкин, лекин у ҳар қандай ишда мардлик, чидамлик, ўз - ўзини бошқара олиш, ташаббускорлик каби фазилатларга эга бўлиб, ўзлари шуғулланаётган ишни бажонидил, ситқидилдан бажаради. Улар ана шундай ҳаракатлари билан баъзи ўта истеъдодли, лекин камҳаракат кишилардан кўра жамиятга кўпроқ фойда келтиради. Иқтидорли инсонда истеъдод соҳибига бўлиш имконияти бор, зеро **истеъдод** - ҳар томонлама ривожланган, ниҳоятда кучли ва такрорланмас қобилиятдир. У тинимсиз меҳнат, ўз қобилиятини такомиллаштириб бориш йўлида барча қийинчиликларни енгиш ва иродаси, бутун имкониятларини сафарбар қилиш натижасида қўлга киритилади.

Қобилиятларнинг психологик структураси. Қобилиятлар аввалом бор *умумий* ва *махсус* турларга бўлинади ва ҳар бирининг ўз психологик тизими ва тузилиши бўлади. Шахснинг умумий қобилиятлари ундаги шундай индивидуал сифатлар мажмуи, улар одамга бир қанча фаолият соҳасида ҳам муваффақиятли фаолият кўрсатиш ва натижаларга эришишга имкон беради. Масалан, техника олий ўқув юртининг талабаси ҳам ижтимоий - гуманитар, ҳам аниқ фанлар, ҳам техника фанлари соҳасидаги билимларни ўзлаштира олади. Бунда унга умумий билимдонлик, нутқ қобилиятлари, тиришқоқлик, чидам, қизиқувчанлик каби қатор сифатлар ёрдам беради.

Махсус қобилиятлар эса маълум бир соҳада ютуқларга эришиш, юқори кўрсаткичлар беришга имкон берувчи сифатларни ўз ичига олади. Масалан, спорт соҳаси билан бухгалтерлик ҳисоб-китоби бўйича ишлаётган икки кишида ўзига хос махсус қобилиятлар бўлмаса бўлмайди.

Ҳар бир қобилият ўзининг тизимига эга. Масалан, математик қобилиятни оладиган бўлсак, унинг таркибига умумлаштириш малакалари, ақлий жараёнларнинг эгилувчанлиги, мавҳум тафаккур қила олиш каби қатор хусусиятлар киради. Адабий қобилиятларга улардан фарқли, ижодий ҳаёл ва тафаккур, хотирадаги ёрқин ва кўрғазмали образлар, эстетик хислар, тилни мукамал билишга лаёқат; педагогик қобилиятларга эса - педагогик одоб, кузатувчанлик, болаларни севиш, билимларни ўзгаларга беришга эҳтиёж каби қатор индивидуал хоссалар киради. Ҳудди шунга ўхшаш қолган барча қобилиятларни ҳам зарур сифатлар тизимида таҳлил қилиш мумкин ва бу катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлади.

Қобилиятлар ва қизиқишлар диагностикаси. Амалий психологиянинг бугунги кундаги энг муҳим ва долзарб вазифаларидан бири лаёқат куртакларини илк ёшлиқдан аниқлаш, интеллект даражасига кўра шахс қобилиятлари йўналишини очиб беришдир. Шунинг учун ҳам ҳозирда кўплаб интеллект тестлари ва қобилиятларни диагностика қилиш усуллари ишлаб чиқилган ва улар муваффақиятли тарзда амалиётда қўлланмоқда.

Қобилиятларни ўлчаш муаммоси XIX асрнинг охири - XX асрнинг бошларига келиб изчил ҳал қилина бошланди. Хорижда бундай ишлар Спирмен, Бине, Айзенк ва бошқалар томонидан ўрганилди. Улар қобилиятлар ва иқтидорни ўрганиш учун махсус тастлардан фойдаландилар. Бу тестларнинг умумий моҳияти шундаки, уларда топшириқлар тизими тобора қийинлашиб борувчи тестлар - топшириқлар батареясида иборат бўлади. Масалан, Айзенкнинг машҳур интеллект тести 40 та топшириқдан иборат бўлиб, у интеллектуал жараёнларнинг кечиши тезлигини ўлчайди. Бу ерда вақт мезони муҳим ҳисобланади. Бошқа муамллифлар секин ишлаш - қобилиятсизлик белгиси эмас деб, бошқачароқ усулларни ўйлаб топганлар. Кўпчилик олимлар учун, масалан, рус олимлари учун қобилиятни ўлчашнинг ишончли мезони - бу шахс ютуқларини ва унинг қобилиятидаги ўзгаришларни бевосита фаолият жараёнида қайд этишдир. Рус олими Е.А. Климов ёшлар иқтидорининг йўналишини аниқлаш мақсадида фаолият ва касб - ҳунар соҳаларини асос қилиб олиб, методика яратди ва унинг “Профессионал - диагностик сўровнома” деб атади. Шундай қилиб, у барча касбларни уларнинг йўналтирилган соҳасига кўра 5 тоифага бўлди:

П(Т) - табиат (ўсимлик, ҳайвонлар, микроорганизмлар);

Т - техника (машина, материаллар, энергиянинг турлари) ;

Ч(О)- одам (одамлар гуруҳи, жамоалар);

З (Б)- белгилар (турли маълумотлар, белгили символлар);

Х (С)- бадиий, ижодий образлар (тасвирий санъат, мусика).

Сўровнома шу турли касбларга мойилликни аниқлайди. Унга 20 жуфт саволлар киритилган бўлиб, текширилувчи махсус жавоб варақасида қай даражада у ёки бу машғулоти тури билан шуғулланишга мойиллигини белгилаши керак. Чунончи, ўша иш унга жуда ёқса, 3 та “плюс”, умуман ёқса - 2 та ва сал ёқса - 1 та плюс қўяди. Ёқмаса, мос ҳолда 3 та, 2 та ва 1 та “минус” белгиси қўйиши керак. Қуйида биз сизга шу сўровномани келтирамыз.

Дифференциал - диагностик сўровнома.

1	хайвонларни парвариш қилиш	ёки 1б	машина ва ускуналарга қараш
2а	касал одамларга ёрдам бериш, уларга қараш	ёки 2б	жадвал, схема ва ҳм учун дастурлар тузиш
3а	китоблар, расм ва плакатлар сифатини назорат қилиш	ёки 3б	ўсимликлар ҳолати ва ривожини кузатиш, парвариш қилиш
4а	материалларни қайта ишлаш(ёқоч, мато,метал, пластмасса)	ёки 4б	товарларни харидорга етказиш(реклама, сотиш)
5а	Илмий - оммабоп китобларни муҳокама қилиш	ёки 5б	бадий асар (пъеса, концертлар)ни муҳокама қилиш
6а	хайвон болаларини парвариш қилиш	ёки 6б	Малакаларни орттириш борасида ўртоқлар, кичик ёшлиларни машқ қилдириш
7а	расм ва тасвирлардан нусха кўчириш(ёки муסיқа асбобини тузатиш)	ёки 7б	Юк кўратувчи воситани (кран, трактор, тепловоз) бошқариш
8а	Одамларга зарур маълумот етказиш (маълумотлар бюроси, экскурсияда)	ёки 8б	кўргазма, витриналарни жиҳозлаш, пъеса ёки концертлар тайёрлаш
9а	нарсалар, маҳсулотлар, (кийим, техника) уйларни таъмирлаш	ёки 9б	матн, жадвал, расмдаги хатоларни тўғрилаш
10а	хайвонларни даъволаш	ёки 10б	қисоб-китоблар қилиш
11а	Экинларнинг янги навини яратиш	ёки 11б	янги саноат маҳсулотларини лойиҳалаш, конструкция қилиш
12а	одамлар ўртасидаги баҳс, тортишувларда қатнашиш, уларни ишонтириш, тушунтириш	ёки 12б	чизмалар, схема ва жадвалларни таҳлил қилиш (текшириш, аниқлаш, тўғрилаш)
13а	бадий ҳаваскорлик тўғараги ишида қатнашиш	ёки 13б	микроблар ҳаётини кузатиш ва ўрганиш
14а	тиббиёт асбоб-ускуналарига хизмат кўрсатиш	ёки 14б	одамларга тиббий ёрдам кўрсатиш

15a	кузатган ходиса, воқеалар тўғрисида тафсилот ёзиш	ёки 15б	воқеаларни бадиий бўёқларга акс эттириш
16a	касалхонада лаборатория анализини ўтказиш	ёки 16б	касалларни қабул қилиш, улар билан суҳбатлашиш, ташхис қўйиш
17a	буюмлар ёки деворларни бўяш, расмлар солиш	ёки 17б	биноларни монтаж қилиш, машина ҳамда ускуналарни йиғиш
18a	тенгкурлар ёки кичик болалар билан походлар уюштириш	ёки 18б	сахнада ўйнаш, концертларда иштирок этиш
19a	чертежга қараб машина, кийимларни тайёрлаш, уй куриш	ёки 19б	чизмачилик, чертежлар, хариталардан нусха кўчириш
20a	ўсимликлар, боғ ва ўрмон хашоратларига қарши курашиш	ёки 20б	клавишли машиналарда ишлаш (ёзув машинкаси, телетайп, теруви машинаси)

Ушбу сўровномага жавоб варақаси ҳам илова қилинади.

ДДС нинг жавоб варақаси.

П	Т	Ч	З	Х	П	Т	Ч	З	Х
1a	1б	2a	2б	3a	11a	11б	12a	12б	13a
3б	4a	4б	5a	5б	13б	14a	14б	15a	15б
6a		6б		7a	16a		16б		17a
	7б	8a		8б		17б	18a		18б
	9a		9б			19a		19б	
10a			10б		20a			20б	

Юқорида тавсия этилган сўровнома аслида шахснинг у ёки бу машғулотлар турига қизиқишини аниқлаш орқали унда ривожлантирилиши лозим бўлган малака ва кўникмаларни аниқлаб олишга ёрдам беради. Чунки профессионал маҳорат фақат билим, юксак малака ва тинимсиз меҳнат ҳисобига ривожланишини унутмаслик керак.

Темперамент ва фаолиятнинг индивидуал хусусиятлари. Шахснинг индивидуал хусусиятлари ҳақида гап кетганда, уларнинг туғма, биологик хусусиятларига алоҳида эътибор берилади. Чунки аслида бир томондан шахс ижтимоий мавжудот бўлса, иккинчи томондан - биологик яхлитлик, туғма сифатларни ўз ичига олган субстрат - индивид ҳамдир. Темперамент ва лаёқатлар индивиднинг динамик - ўзгарувчан психик фаолияти жараёнини таъминловчи сифатларини ўз ичига олади. Бу сифатларнинг аҳамияти шундаки, улар шахсда кейин онтогенетик тараққиёт жараёнида шаклланадиган бошқа хусусиятларга асос бўлади. Одам темпераментига алоқадор сифатларнинг ўзига хослиги шундаки, улар одам бир фаолият туридан иккинчисига, бир эмоционал ҳолатдан бошқасига, бир малакаларни

бошқаси билан алмаштирган пайтларда реакцияларнинг эгилувчан ва динамиклигини таъминлайди ва шу нуқтаи назардан қараганда **темперамент** - шахс фаолияти ва хулқининг динамик (ўзгарувчан) ва эмоционал - ҳиссий томонларини характерловчи индивидуал хусусиятлар мажмуидир.

Темперамент хусусиятлари шахснинг ички тузилмаси билан бевосита боғлиқ бўлиб, уларнинг намоён бўлиши унинг конкрет вазиятларга муносабатини, экстремал вазиятларда ўзини қандай тутишини белгилаб беради. Масалан, инсон турли вазиятларда ўзини турлича тутди: олий ўқув юртида талабалар сафига қабул қилганлиги тўғрисидаги ахборотни эшитган боланинг ўзини тутиши, ёки ҳаётнинг оғир синовлари (яқин кишининг ўлими, ишдан хайдалиш, дўстнинг хоинлиги каби) пайтида одам беихтиёр намоён қиладиган реакциялари унинг темпераментидан келиб чиқади. Шунинг учун ҳам иккала вазиятни ҳам кимдир оғир - босиқлик билан, бошқаси эса ўзини йўқотгудек даражада хис - ҳаяжон билан бошидан кечиради. Шунинг учун ҳам темпераментнинг шахс шаклланиши ва ижтимоий муҳитда ўзига хос мавқени эгаллашидаги аҳамияти жуда катта. Ўзини босиб олган, ҳаёт қийинчиликларини сабр - бардош билан кўтарадиган инсоннинг одамлар орасидаги обрўси ҳам баланд бўлади. Бу унинг ўз - ўзига нисбатан ҳурматини ҳам оширади, ишга, одамларга ва нарсаларга муносабатини такомиллаштириб боришига имкон беради. Темпераментнинг яна бир аҳамиятли жиҳати шундаки, у ҳаётий воқеалар ва вазиятларни, жамиятдаги ижтимоий гуруҳларни “яхши - ёмон”, “аҳамиятли - аҳамиятсиз” мезонлари асосида ажратишга имкон беради. Яъни, темперамент одамнинг ижтимоий объектларга нисбатан “сезгирлигини” тарбиялайди, профессионал маҳорат ва касб малакасининг ошиб боришига ёрдам беради.

Темпераментал хусусиятлар аслида туғма ҳисоблансада, шахсга бевосита алоқадор ва англанадиган бўлгани учун ҳам маълум маънода ўзгариб боради. Шунинг учун ҳам туғилган чоғида сангвиникка ўхшаш ҳаракатлар намоён қилган болани умрининг охиригача фақат шундайлигича қолади, деб бўлмайди. Демак, ҳар бир темперамент хусусиятларини ва унинг шахс тизимга алоқасини билиш ва шунга яраша хулосалар чиқариш керак.

Академик С. Павлов темперамент хусусиятларини белгилаб берувчи уч олий нерв тизими хоссаларини ажратган эди:

к у ч , яъни нерв тизимининг кучли қўзғатувчилар таъсирига бардоши, шунга кўра одамлардаги меҳнатга яроқлилик, чидам каби сифатларнинг намоён бўлиши:

м у в о з а н а т л а ш г а н л и к , яъни асабдаги тормозланиш ва қўзғалиш жараёнларининг ўзаро мутоносиблиги, шунга кўра, ўзини тута олиш, босиқлик каби сифатлар ва уларга тескари сифатларнинг намоён бўлиши;

х а р а к а т ч а н л и к , яъни қўзғалиш ва тормозланиш жараёнларидаги ўзаро алмашиниш жараёнларининг тезлиги ва ҳаракатчанлиги маъносида. Қуйидаги расмда нерв жараёнлари билан темперамент типлари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик асосида темперамент типлари акс эттирилган.

НЕРВ СИСТЕМАСИНИНГ ТИПЛАРИ

Мувозанатлашган	мувозантсиз	инерт	кучсиз
-----------------	-------------	-------	--------

сангвиник	холерик	флегматик	меланхолик
-----------	---------	-----------	------------

Т Е М П Е Р А М Е Н Т

Шундай қилиб, асаб тизими билан боғлиқ индивидуал сифатларни билиш шарт, чунки улар бевосита меҳнат ва ўқиш жараёнларини ҳар бир инсон томонидан, унинг манфаатларига мос тарзда ташкил этишга хизмат қилади. Асабга боғлиқ бўлган табиий хусусиятлармизни ҳам умуман ўзгармас деб айтолмаймиз, чунки табиатда ўзгармайдиган нарсанинг ўзи йўқ. Шунинг учун ҳам охириги йилларда ўтказилаётган тадқиқотларда шахс тизимида шундай маъқул, “ҳаётий кўрсаткичли” хусусиятлар тизимини ўрганилмоқда ва унда темпераментга алоқадор сифатлар ҳам назарда тутилмоқда. Масалан, В.С. Мерлин темпераментнинг психологик таснифи ва уларнинг ҳаётий вазиятларда намоён бўлишини бошқариш масаласида кўп ишлар қилган. Унинг фикрича, инсонда мавжуд бўлган фаоллик, босиқлик, эмоционал тетиклик, ҳиссиётларнинг тезда намоён бўлиши ва ўзгарувчанлиги, кайфиятнинг турғунлиги, беҳаловатлилик, ишчанлик, янги ишга киришиб кетиш, малакаларнинг тез ҳосил бўлиши каби қатор сифатлар асосида шахсдаги ўша экстроверсия ва интроверсия хоссалари ётади ва уларни ҳам ўзгартириш ва шу орқали темпераментни бошқариш мумкин.

Характер ва шахс. Кундалик ҳаётимизда тилимизда “характер” сўзи энг кўп ишлатиладиган сўзлардан. Уни биз доимо бировларга баҳо бермоқчи бўлсак, ишлатамиз. Бу сўзнинг маъносини олимлар “босилган тамға” деб ҳам изоҳлашади. Тамғалик аломатлари нимада ифодаланади ўзи?

Характер - шахсдаги шундай психологик, субъектив муносабатлар мажмуи, улар унинг борлиққа, одамларга, предметли фаолиятга ҳамда ўз - ўзига муносабатини ифодалайди. Демак, “муносабат” категорияси характерни тушунтиришда асосий ҳисобланади. Б.Ф. Ломовнинг таъбирича, характер шахс ички дунёсининг асосини ташкил этади ва уни ўрганиш катта аҳамиятга эга. Муносабатларнинг характердаги ўрни хусусида фикрлар экан, В.С.Мерлин уларнинг мазмунида икки компонентни ажаратади:

а) **эмоционал - когнитив** - борлиқ муҳитнинг турли томонларини шахс қандай эмоционал хис қилиши ва ўзида шу оламнинг эмоционал манзарасини яратиши;

б) **мотивацион - иродавий** - маълум ҳаракатлар ва хулқни амалга оширишга ундовчи кучлар. Демак, бизнинг муносабатларимиз маълум маъно ва мазмун касб этган муносабатлар бўлиб, уларнинг ҳар бирида бизнинг ҳиссий кечинмаларимиз акс этади ва характеримиз намоён бўлади.

Машҳур рус олими , психология фанининг методологиясини яратган С.Л. Рубинштейн шахнинг ўзига хослиги ва характерологик тизимда унга асосий тузилмаларни ажратган эди;

Муносабатлар ва йўналиш шахдаги асосий кўринишлар сифатида - бу шахнинг ҳаётдан нимани кутиши ва нимани хоҳлаши.

Қобилиятлар ана шу тилак - истакларни амалга ошириш имконияти сифатида - бу одамнинг нималарга қодир эканлиги.

Характер имкониятлардан фойдаланиш, уларни кенгайтиришга қаратилган турғун, барқарор тенденциялар, яъни бу одамнинг к и м эканлиги.

Бу нуқтаи назардан қараганда ҳам, характер шахнинг “танаси”, борлиги, конституциясидир. Характернинг бошқа индивидуал психологик хусусиятлардан фарқи шуки, бу хусусиятлар анча ўзгарувчан ва динамик, орттирилгандир. Шунинг учун ҳам мактабдаги таълимдан олий ўқув юртидаги таълимга ўтиш фактининг ўзи ҳам ўспиринда маълум ва муҳим ўзгаришларни келтириб чиқаради.

Умуман, конерет шахс мисолида олиб қарайдиган бўлсак, ҳар бир алоҳида объектлар, нарсалар, ходисаларга мос тарзда характернинг тури қирралари намоён бўлишининг гувоҳи бўлишимиз мумкин. Масалан, уйда (катта ўзбек оиласи мисолида оладиган бўлсак) катта ёшли ота - оналар олдида ўта босиқ, кўнувчан, ҳар қандай буюрилган ишни эътирозсиз бажарадиган киши, ўз касбдошлари орасида доимо ўз нуқтаи назарига эга бўлган, гапга чечан, керак бўлса, қайсар, дадил бўлиши, кўчада жамоатчилик жойларида беғам, лоқайд, биров билан иши йўқ кишидай туюлиши, ўзига нисбатан эса ўта талабчан, лекин эгоист, ўз - ўзига баҳоси юқори бўлиши мумкин. Демак, характернинг психологик тизимини таҳлил қиладиган бўлсак, унинг борлиқдаги объектлар ва предметли фаолиятга нисбатан амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Шунинг учун ҳам психологияда характернинг қуйидаги тизими эътироф этилади:

Меҳнат фаолиятида намоён бўладиган характерологик хусусиятлар - меҳнатсеварлик, меҳнаткашлик, ташаббускорлик, ишга лаёқат, ишга қобиллик, масъулият, дангасалик, қўнимсизлик ва бошқалар.

Инсонларга нисбатан бўлган муносабатларда намоён бўладиган характерологик сифатлар - одоблилик, меҳрибонлик, такт, жонсараклик, дилгирлик, мулоқатга киришувчанлик, альтруизм, ғамхўрлик, раҳм - шафқат ва бошқалар.

Ўз - ўзига муносабатга алоқадор херектерологик сифатлар - камтарлик, камсуқумлилик, мағрурлик, ўзига бино қўйиш, ўз ўзини танқид, ибод, шарму - ҳаё, манмансираш ва бошқалар.

Нарсалар ва ходисаларга муносабатларда намоён бўладиган хусусиятлар - тартиблилик, оқиллик, саронжом - саришталик, қўли очиклик, зикналик, тежамкорлик, покизалик ва бошқалар.

Юқорида санаб ўтилган сифатлар аслида шахнинг ҳаётдаги йўналишларидан келиб чиқади. Чунки йўналиш - одамнинг борлиққа нисбатан танловчан муносабатининг акс этишидир. Бундай йўналиш турли

шаклларда намоён бўлади: диққатлилик, қизиқувчанлик, идеаллар, маслаклар ва хиссиётларда.

Характер хусусиятларининг нималарда намоён бўлиши, уларнинг белгилари масалси ҳам амалий жихатдан муҳимдир.

Аввало характер инсоннинг *хатти- қаракатлари ва амалларида* намоён бўлади - одамнинг онгли ва мақсадга қаратилган ҳаракатлари унинг **к и м** эканлигидан дарак беради.

Нутқининг хусусиятлари (баланд товуш билан ёки секин гапириши, тез ёки босиқлиги, эмоционал бой ёки жонсиз) ҳам характернинг йўналишини белгилайди.

Ташқи қиёфа - юзининг очик ёки тунд эканлиги, кўзларининг самимий ёки жоҳиллиги, қадам босишлари - тез ёки босиқ, майда қадам ёки салобатли, туриши - виқорли ёки камтарона, буларнинг ҳаммаси характерни ташқаридан кузатиб ўрганиш белгиларидир.

Лекин характер ва унинг ривожланиши, намоён бўлиши учун умумий қонуният шуки, у ташқи муҳит таъсирида, турли хил муносабатлар тизимида шаклланади ва шароитлар ўзгариши билан ўзгаради. Ҳар бир касб - ҳунар ўзининг талаблари мажмуи - профессограммасига эгаки, у шу касб билан шуғулланаётганлардан ўзига хос психологик қирралар ва хоссалар бўлишини тақозо этади (психометрия). Шунинг учун ҳам врачнинг, ўқитувчининг, муҳандиснинг, ҳарбийларнинг, артистларнинг ва бошқаларнинг профессоционал сифатлари ҳақида алоҳида гапирилади. Ана шу касб соҳиблари, уларнинг иш мобайнида кўрсатадиган индивидуаллиги ичида эса характерологик ўзига хослик катта аҳамиятга эга ва буни нафақат шахснинг ўзи, балки уни ўраб турган бошқалар ҳам яхши билишлари керак.

ТЕХНОЛОГИК КАРТА

10-МАВЗУ

Мақсад ва вазифалар

Психология ўқитиш методикаси фанининг предмети, вазифалари ва аҳамияти

Бу соҳа буйича билим бериш уларда касбий куникма ва малакаларни шакллантиришни такомиллаштириш учун куйидаги йирик юналишларда ижодий психологик-педагогик изланишларни амалга ошириш лозим.

1. Психология фанининг методологик муаммолари ва уларнинг талқини.
2. Психологиянинг назарий материаллари ва уларнинг тахлили.
3. Психология ўқитишда этнопсихологик механизмлардан фойдаланиш.
4. Унинг оммавий талқини, тадбикий жабхаларини мукамаллаштириш:
5. Ўқитишнинг махсулдор, фаол ва инноватсион методларини таълим тизимига ёйиш.
6. Психология ўқитишда гуманизатсия

Ўқув жараёнининг мазмуни

1. Олий мактаб талабларида психология курслари бўйича тушунтириш.
2. Янги билим бериш ва онгига сингдиришдан иборат кўникмаларни мустақил ўқув фаолиятида, ҳамкорликда, амалий ва семинар машғулотларда баҳс, дискуссия, коллоквиум ва маърузаларда татбиқ қилиш.
3. Психология ўқитиш методикаси барча фан тармоқлари юзасидан маълумотларни узатиш ва шахслараро мқносабат ўрнатишнинг муҳим воиталари, усуллари, малакалари билан бўлғуси психологларни курулантириш.

Ўқув жараёнини амалга ошириш технологияси

4. Педагогик маҳорат, инновация, вазият, шароит, муаммо хусусиятларини шакллантириш.
5. Психология ўқитиш методикаси предмети.

Метод: Оғзаки баён қилиш, “Баҳс-мунозара” методи, жамоатчилик фикрий фаолияти, ижодий, танқидий ва тахлилий ёндашув асосида ўтказилади.

Шакл: аудитория-дарс шакли, жамоада ишлаш.

Восита: тарқатма материаллар – матнлар, маълумотномалар

Усул: ёзма материаллар ва чизмаларни аниқ ажратиш ва белгилаш асосида.

Назорат: савол-жавоблар

Кутиладиган натижалар

Ўқитувчи:

Маърузачи қисқа вақт ичида барча талабалар томонидан мавзунинг ўзлаштирилишига эришади. Талабалар фаоллигини оширади. Талабаларда дарсга нисбатан қизиқиш уйғотади. Ўз олдига қўйган мақсадига эришади.

Талаба:

Янги билимларни эгаллайди. Яқка ҳолда ва гуруҳ билан ишлашни ўрганади. Нутқи ривожланади ва эслаб қолиш қобилияти кучаяди. Қисқа вақт ичида кўп маълумотга эга бўлади..

Келгуси режалар (таҳлил, ўзгаришлар)

Педагогик технологияларни ўзлаштириш ва уларни дарсга татбиқ этиш, такомиллаштириш. Ўз устида ишлаш, мавзунини ҳаётини воқеалар билан боғлаш. Педагогик маҳоратни ошириш.

10 – МАВЗУ: Психология ўқитиш методикаси фанининг предмети, вазифалари ва аҳамияти

Р Е Ж А:

1. Олий мактаб талабларида психология курслари бўйича тушунтириш.
2. Янги билим бериш ва онгига сингдиришдан иборат кўникмаларни мустақил ўқув фаолиятида, ҳамкорликда, амалий ва семинар машғулотларда баҳс, дискуссия, коллоквиум ва маърузаларда татбиқ қилиш.
3. Психология ўқитиш методикаси барча фан тармоқлари юзасидан маълумотларни узатиш ва шахслараро мгносабат ўрнатишнинг муҳим воиталари, усуллари, малакалари билан бўлғуси психологларни қуроллантириш.
4. Педагогик маҳорат, инновация, вазият, шароит, муаммо хусусиятларини шакллантириш.
5. Психология ўқитиш методикаси предмети.

Кейинги йилларда ўқитувчиларни психологик билимлар билан қуроллантириш масаласига алоҳида эътибор берилмоқда. Ҳозирги шароитда келажак авлоднинг етук, баркамол инсон қилиб тарбиялашда ўқитувчиларнинг ўрни бениҳоя ошган. Шунинг учун булажак ўқитувчидан олий ўқув ютида ўз мутахассисликларини чуқур эгаллашдан ташқари ўқувчилар психикасидаги ёш ва индивидуал хусусиятларни фарқлай олишга, бола тараққиёти жараёнини кузатишдан тўғри психологик-педагогик хулосалар чиқара билишга ўрганиш талаб этилмоқда. Чунки бу – таълим ва тарбия сирларини мукамал эгаллайдиган ўқитувчилар тайёрлашнинг муҳим шарти ҳисобланади.

Агар педагог инсонни ҳар томонлама етук қилиб тарбияламоқчи бўлса, яъни комил инсонни вояга етказиш учун уни, ҳар томонлама урганиши керак. Психологиянинг назарий муаммоларини чуқур урганмай туриб, мазкур фандан ҳеч бўлмаганда содда ва бажарилиши осон бўлган амалий машғулотлар ўтказиш қуникма ва малакаларини эгалламай туриб, ўқувчиларнинг психик хусусиятларини билишга эришиб бўлмайди, албатта.

Кухна ва хамиша навқирон мамлакатимиз учун ижтимоий тараққиёт психологик нуқтаи назардан идрок қилинса, мантикий таҳлил этилса, халқимизнинг этнопсихологик билимлардан таълим ва тарбия жараёнида фойдаланганлиги, ҳарбий юришларда жангчиларга психологик таъсир ўтказганлиги, уларда ишонч ва эътикод ҳисси уйғотганлиги, муомаланинг вербал ва невербал қурилишларини амалиётда қулланганлиги, Урта асрларнинг Форобий, Беруний, Хоразмий сингари забардақ олимларининг ижодий маҳсулларидан тортиб то XX асрнинг 30-йиллари оралигида илмий тадқиқотлар қилинганлиги бунга исбот талаб қилинмайдиган ҳақиқатдир.

Ўзбекистонда олий мактабларда психология ўқув фани сифатида 1928 йилдан ўқитиб келинмоқда. (Худди шу даврда Л.С.Виготский Урта Осиёда, Ўзбекистонда оммавий Маърузалар ўқиганлиги мазкур жааённи тезлаштирган асосий омил бўлганлигига ҳеч шак-шубҳа юк»).

Психология фанининг ижтимоий ҳаётда нуфўзи ҳар сония сайин ортиб бормокда. Шу туфайли педагогика инцитутлари ва билим юртларида уни ўқитиш юлга куйила бошланди. Мазкур соҳа буйича юкори малакали мутахассислар тайёрлаш мақсадида Урта Осиё Давлат Университетида 1938 йилда (Ҳозир Миллий Университет) логика ва психология булими очилди. 50-йилларнинг 2-ярмидан бошлаб педагогика инцитутларида ва билим юртларида психология булимлари очилди. Айниқса қисқа муддатли 15 ва 9 ойлик оммавий психологлар тайёрлаш курсларининг оммавийлашуви психолог-мутахассисларга эҳтиёжнинг кучайганлигини билдиради.

Ҳозирги даврда республикамизнинг барча олий мактаблари ва ўқув юртларида, хаттоки мактабларида психологик билимлар алоҳида эътибор билан ўқитилмоқда. (шаҳримизнинг 23-мактабидаги банк синфида ҳам психология фани ўқитилади).

Мамлакатимизда олий таълим куп бошқичли тизимга (бакалаврият, магистратура, аспирантура, докторантура) ўтиш муносабати билан психология фанини ўқитишнинг Ўзига хос ташкил этишни такозо этмоқда, демак, талабаларга бу соҳа буйича билим бериш уларда касбий куникма ва малакаларни шакллантиришни такомиллаштириш учун куйидаги йирик юналишларда ижодий психологик-педагогик изланишларни амалга ошириш лозим.

1. Психология фанининг методологик муаммолари ва уларнинг талқини.

2. Психологиянинг назарий материаллари ва уларнинг тахлили.

3. Психология ўқитишда этнопсихологик механизмлардан фойдаланиш.

4. Унинг оммавий талқини, тадбикий жабхаларини мукамаллаштириш:

а) амалиёт, практикум, лаборатория машгулотлари сифат даражасини кутариш.

б) диагнозик, прогнозик методикалар ҳамда тецлардан фойдаланиш.

в) индивидуал ва ижтимоий тренинглари оммавийлаштириш.

5. Ўқитишнинг махсулдор, фаол ва инноватсион методларини таълим тизимига ёйиш.

6. Психология ўқитишда гуманизатсия – ассотсианизм, психоанализ, когнитивизм, гештальтпсихология, эмпиризм, гуманистик психология ва бошка юналишларни илмий методологик, илмий назарий ва амалий жихатлардан нуксон кидирмасдан, балки уларнинг энг оқилона, тараккийпарвар томонларини амалиётга тадбик этиш тавсияномасини ишлаб чиқиш зарур.

Жаҳон психологиясида яратилган методлар, методикалар, тецлар, анкеталар, замонавий аппаратлар, лаборатория машгулотлари Ўтказиш инцруктсияси, тренинг, компютер дацурлари, практикум, психологик кабинетлардан фойдаланиш услуби ва кулланмаларни маҳаллий шароитга мослаштириш ва уни синаб куришни кенг юлга куйиш оркали.

Инсоннинг муайян хусусиятларини тўла очиш имкониятига эришиш. Психологиянинг предмети ва объекти мавҳум шахс, ходиса, ҳулк-атвор, фаолият ва муаммога қаратилмаслиги балки реал инсон, маълум ёш, аниқ жинс хусусиятлари юзасидан маълумот беришга юналтирилганлиги айтиш мумкин. Ана шу жараёндагина табиатга ва жамиятга муносабат шахс билан фақулотдаги вазият билан Ўзвий боғлаб урганиш имкониятини яратди. Назарий муаммони амалий турмуш билан алоқасини оқилона тушунтириш ва яққол намуна келтириш орқали уларга шарҳ бериш талқинини жонлантиради, талабани инсоний фазилат сифат ва ҳислатлардан андоза олишга етаклайди.

Психология принтсиплари мавзунини ўқитишда ва унинг детерминаторлари онг ва фаолият бирлигида Ўзвийлик, уйғунлашув Ўзаро алоқа этувчанлик хусусиятлари тугрисида тараккиётнинг психологик табиати, унда объектив ва субъектив шарт-шароитлар ҳамда омиллар уларнинг бошқичлари устида (биологик) ривожланиш (психик), камолот, тараккиёт юзасидан долзарб яққол муаммолар моҳияти билан боғлаб ахборот бериш фаннинг тадбикийлигини кучайтиришга хизмат қилади. Онг ва унинг психологик тавсифи тугрисида маълумот берилаётганда инсон онги мавжудот дейиш билан чекланмасдан, балки у онгсизлик онгоцелилик ва онглилик ҳолатларини муносабатлари, функциялари ўзгариши уларнинг Ўзаро Ўзлуксиз равишда урин алмаштириб туришини таъминлашни таъкидлаб утиш муаммоларидан айрим чигалликларга ёрдам беради.

Замонавий кадрлар олдида қўйиладиган энг муҳим вазифалардан бири – малакали мутахассислар сифатида Ўзлигини Ўз қобилиятлари, индивидуаллиги, шахсий фазилат ҳамда ҳислатларини билган тарзда атрофдагилар меҳнатини оқилона ташкил этиш ва ижтимоий фойдали меҳнатнинг бошқа соҳаларида иқтидорли касб соҳибини сифатида фаолият қўрсатишдир. Бу уринда инсон руҳияти қонуниятларини урганувчи психология фанининг урни ва роли бениҳоя каттадир.

XXI асрда жуда қўлаб давлатларда бўлгани каби дунё харитасида муносиб урин олган муцакил Ўзбекистонда ҳам барча соҳаларда туб ислохотлар бошланди. Бу ислохотларнинг барчаси инсон омилини ҳар қачонгидан ҳам юқори савияга кўтариб, унинг қучи, идроқи салоҳияти, руҳий ҳамда маънавий баркамоллигини бевоқифа тараккиёт, ривожланиш ва сивилизация билан Ўзвий боғлади. Бунда инсон ва унинг муқамаллиги, Ўз уқида ишлаши, Ўз муқамаллиги ҳусусида қайғуриши муаммоси ҳар қачонгидан ҳам долзарб масалага айланди.

Янги давр ҳар бир инсондан Ўз ички имкониятларини адекват билиш, шу билимлар захираси билан яқинларни ва ҳамқасбларни психик дунёсини билишни талаб қилмоқда. Буюк Сукрот Ўз даврида «Ўз-Ўзингни бил» деган шиорни уртага ташлаган эди. Янги давр бу билимлар ёнига «Ўз ёнингдагиларни ва уларнинг қилаётган ишларини ҳам бил» деган шиорни ҳар қачонгидан ҳам долзарб қилиб қўйди. Айтиш мумкин бу муаммони ечишда Ҳозирги замон психология илми ва амалиётининг роли бениҳоя каттадир.

Шунинг учун ҳам нафакат психологиядан мутахассислар тайёрлайдиган билим даргохларида, балки барча билим даргохларида, хаттоки янги типдаги мактаблар – литсейлар ва коллежларда ҳам психологиядан сабоқ бериш режалаштирилганлиги сабабли педагогика факултетининг «педагогика ва психология» ҳамда мактабгача тарбия мутахассислари тайёрланадиган гуруҳларда психология ўқитиш методикаси фани киритилган. Мазкур курснинг асосий мақсади булажак педагог-психологлар учун зарурий тавсиялар – психологиядан Маърузалар амалий машгулотлар, лаборатория машгулотлари ташкил этиш методикаси – яъни уларни янги педагогик технология асосида қандай ташкил этиш кайси илгор усул ва воситалардан фойдаланилса, самарадорликка эришиш мумкинлиги талабалар билан биргаликда урганилади, талабалар билимини баҳолаш, педагогик амалиёт давомида олиб бориладиган ишлар, талабаларнинг муцакил ишларини ташкил этиш ҳақида маълумотлар берилади. Буларнинг барчаси булажак педагог-психологлар учун Ўз иш фаолиятларини ташкил этишда катта ёрдам беради, таълим жараёнини, дарсдан ташқари талабалар фаолиятини тўла ва оқилона бошқара олишларига кумаклашади. Бу вазифаларни мукамал эгаллаш айниқса булгуси педагоглар учун зарур. Чунки Ўқитувчилик касби барча касбларнинг онасидир – яъни Ўқитувчи барча касб эгаларини тарбиялайди. Ўқитувчи мактабдаги таълим – тарбия жараёнининг асосий ташкилотчисидир. Таълим-тарбия даврий ходиса эмас, у муттасил давом этадиган узлуксиз жараёндир. Ўқитувчи ўқувчилар учун ҳамма жойда ибрат булиши зарур. У ўз фанини яхши билиши билан биргаликда ўқувчиларнинг психология ва ёш хусусиятларини, индивидуал хусусиятларини яхши билиши, тарбиянинг қулай ва самарали усулларини қўллашда психологик билимларга таяниши зарур. Бола рухиятини билмасдан туриб уларнинг калбига юл топа олмайди, болалар билан мулоқотда булиш малакасини эгаллаш, уларни фаол ва муцакил, ижодий фикрлашга ургатиш, қобилятларини шакллантириш учун психологияни билиш талаб қилинади ва булажак педагоглар бу уринда психологиядан олган билимлар тизимиغا суянадилар. Ота-оналар билан ишлашда ҳам психологик билимлар ёрдам беради. Нафакат ота-оналар, балки атрофдаги бошқа кишиларга ҳам психологик билимларни тарғиб этиш зарур. Чунки кишилар ўз хаёт ва фаолиятини ўзаро мулоқотсиз ташкил этолмайдилар. Мулоқотлар давомида ҳам ҳар бир шахс ўз шеригининг (Ўқитувчи – Ўқувчининг, раҳбар-ҳодимнинг, мутахассис – ўз ҳамкасбларининг, эр-хотиннинг, хотин-ернинг, ака-уканинг ва х.к.) психологик ҳолатини, қизиқиш ва эҳтиёжларини, қобилят ва имкониятларини тугри баҳолай олиши, унинг урнига ўзини қуя билиши, «шериги» нинг ёш хусусиятларини ҳам ҳисобга олишини билишига психологиядан берилган билимлар ёрдам беради.

Ёш мутахассис – педагог-психологларга бу борада нималарга эътибор беришлари зарурлигини мазкур курс билан танишиш даврида билиб борадилар.

Психология ўқитиш методикаси фанини урганишда маърузалар лаборатория ва амалий машгулотлар ташкил этилади. Баъзи мавзулар

муцакил урганиш учун тавсия этилади – буланинг барчаси булгуси психолог – педагогларнинг ўз сохаларини мукаммал эгаллаш ва олган назарий билимларини амалиётда муваффакият билан қўллашларига ёрдам беради.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар:

1. Психологик билимларнинг хар бир инсон учун ахамиятини асослаб беринг?
2. Психологик билимларнинг педагог ва тарбиячилар учун ахамияти қандай?
3. Психологияни ўқитишда маъруза, амалий ва лаборатория машғулотларининг ўрни қандай?
4. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида қўйилган вазифаларни амалга оширишда психологиянинг ўрни

ТЕХНОЛОГИК КАРТА

11-МАВЗУ

Психологияни ўқитиш мақсади. Талабалар шахсини такомиллаштириш соҳасида психология ўқитиш методикасининг мақсади

Мақсад ва вазифалар

Талабаларда билиш фаолиятининг ривожланиш даражаси, ақлий ҳаракатининг англанданлик ёки егалланганлик кўрсаткичи, ўқишга муносабати шакллантириш.

Ўқув жараёнининг мазмуни

1. Бўлғуси педагогик кадрларнинг касбий кўникмалари орасида психологик вазиятнинг ўрни ва мақсадга йўналганлиги.

2. Педагогик фаолиятнинг таълим тарбия ва ўқув методик жараёнда психология муаммолари ва вазиятларини ечиш (ҳал қилиш)нинг ўзига хослиги

3. Олий ўқув юртларида талаба шахсини камол топтириш, такомиллаштириш соҳасида психология ўқитиш методикаси курсининг бош мақсади.

Ўқув жараёнини амалга ошириш технологияси

Метод: Оғзаки баён қилиш, “Баҳс-мунозара” методи, жамоатчилик фикрий фаолияти, ижодий, танқидий ва таҳлилий ёндашув асосида ўтказилади.

Шакл: аудитория-дарс шакли, жамоада ишлаш.

Восита: тарқатма материаллар – матнлар, маълумотномалар

Усул: ёзма материаллар ва чизмаларни аниқ ажратиш ва белгилаш асосида.

Назорат: савол-жавоблар

Кутиладиган натижалар

Ўқитувчи:

Маърузачи қисқа вақт ичида барча талабалар томонидан мавзунинг ўзлаштирилишига эришади. Талабалар фаоллигини оширади. Талабаларда дарсга нисбатан қизиқиш уйғотади. Ўз олдига қўйган мақсадига эришади.

Талаба:

Янги билимларни эгаллайди. Якка ҳолда ва гуруҳ билан ишлашни ўрганади. Нутқи ривожланади ва эслаб қолиш қобилияти кучаяди. Қисқа вақт ичида кўп маълумотга эга бўлади..

Келгуси режалар (таҳлил, ўзгаришлар)

Педагогик технологияларни ўзлаштириш ва уларни дарсга татбиқ этиш, такомиллаштириш. Ўз устида ишлаш, мавзунини ҳаётининг воқеалар билан боғлаш. Педагогик маҳоратни ошириш.

11 - МАВЗУ: Психологияни ўқитиш мақсади. Талабалар шахсини такомиллаштириш соҳасида психология ўқитиш методикасининг мақсади

РЕЖА:

1. Бўлғуси педагогик кадрларнинг касбий кўникмалари орасида психологик вазиятнинг ўрни ва мақсадга йўналганлиги.

2. Педагогик фаолиятнинг таълим тарбия ва ўқув методик жараёнда психология муаммолари ва вазиятларини ечиш (ҳал қилиш)нинг ўзига хослиги

3. Олий ўқув юртларида талаба шахсини камол топтириш, такомиллаштириш соҳасида психология ўқитиш методикаси курсининг бош мақсади.

Психология фанида гуманистик ғояларни тадқиқот қилиш ишлари чет элларда, асосан, АҚШда “Гуманистик психология” деб номланган муцақил соҳада, илмий йўналишда (Ш.Бюлер, А.Маслоу, К.Роджерс, Р.Олпорт кабиларнинг асарларида) ўз ифодасини топган эди. Мазкур йўналиш намояндаларининг таълимотларида шахснинг ўзини ўзи такомиллаштириш, ўзини ўзи фаоллаштириш, ўзлигини англаш (ўзини ўзи англаш), ўз ички имкониятларини тўла рўёбга чиқариш ғоялари акс этган бўлиб, инсонларда адолат туйғуси, виждонлилик, инсонпарварлик, маслак, гўзаллик ва ҳаққонийлик хисларини шакллантиришга қаратилгандир.

Гуманистик психология соҳасининг муҳим жиҳатларидан яна бири-бу шахснинг мавҳум (абстракт), пассив инсон сифатида тадқиқот объекти сингари тасаввур этмасдан, балки унинг ҳамкорлик фаолияти, шахслараро муносабатнинг тенг ҳуқуқли аъзоси эканлигини тан олинганликдан иборатдир. Лекин бу таълимотнинг заиф томонлари ҳам мавжуд бўлиб, у нарса инсоннинг биопсихологик (биологик омиллар, туғма майл, иқтидор аломатлари, темперамент) шарт-шароитларнинг ролига ортиқча баҳо берганлигида намоеён бўлади. Ваҳоланки, инсон ижтимоий муносабатлар маҳсули, ижтимоий муҳит меваси бўлиб ҳисобланади. Шунга қарамасдан, ҳозирги даврда ҳам гуманистик психологиянинг илғор ғоялари, тизими, тадқиқот услублари ўз долзарблилигини сақлаб қолгандир. Гуманистик психология намояндлари тўплаган натижаларини миллий психология, ижтимоий гармония, муайян муҳит, ҳудудий хусусиятлардан келиб чиққан ҳолда таҳлил қилиш орқали олий мактаб таълим-тарбиясида гуманистик ғояларни сингдириш имкониятини яратади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, то ҳозирги давргача республика олий ўқув юртларида психология ўқитиш аҳволи замон, ижтимоий тараққиёт, инсоннинг тайёргарлик даражаси (ақл-заковоти) талабига ҳеч қандай жавоб бермайди. Бу ҳолатнинг бир неча объектив ва субъектив омиллари мавжуддир: биринчидан, олий мактаб кафедраларининг психолог мутахассислари билан таъминланмаганлиги (хоҳиши мавжуд ҳар қандай ўқитувчи сабоқ бермоқда): иккинчидан, олий ўқув юртларида фаолият кўрсатаётган психологлар малакасини ошириш ишлари яхши йўлга қўйилмаганлиги: учинчидан, курсларда Маърузалар катта гуруҳ тизимида

Ўқилаётганлиги: тўртинчидан, қўшимча машғулотлар ва талабалар билан индивидуал ишларни ўтказиш учун факултетларда зарур шарт-шароитлар яратилмаганлиги: бешинчидан, дарсликлар, ўқув қўлланмалар етишмаслиги: олтинчидан, аксарият психология соҳаси бўйича оммавий тарзда дацурлар чоп этилмаганлиги: еттинчидан, психология фанига нисбатан панжа оцидан қараш ҳолларининг учраётганлиги (иккинчи даражали предмет сифатида): саккизинчидан, олий таълим вазирлиги қошида психология фани ва кадрларнинг мувофиқлаштирув кенгаши мавжуд эмаслиги ва ҳоказо.

Юқорида санаб ўтилган негатив ҳолатларга қарамай, психология фанини ўқитишни такомиллаштириш, таълим самарадорлигини ошириш мақсадида қатъий принтсипга, муайян хусусиятга эга бўлган контсептсия ишлаб чиқилди. Унинг асосий моҳияти қуйидагиларда ўз ифодасини топгандир.

Фан ўқитишда ҳар қандай илмий контсептсияга оқилона ёндашиш ва таҳлил ўтказишни амалга ошириш, Чунки илмий психологик йўналишлар ғарб, шарқ, буржуа, идеалистик сингари “ёрликлар” оцида талкин қилиш анъанага айланган эди. Бугун ана шу қарашлар, контсептсиялар моҳиятини қайтадан кўриб чиқиш, бир қолипдаги талқиндан воз кечиш, у ёки бу назарияларни талабаларнинг ўзи ҳал қилишларига шароит яратиш, ўқитувчи-профессорлар шахсий нуқтаи назарини мажбуран ўтказишдан сақланиш. Ана шу тарика, биз жаҳон психологлари яратган дурдоналар билан талабаларнинг ўзи танишиш имкониятларига сунъий ғов яратилган эди.

Жаҳон психологияси фанининг ўнлаб илмий мактаблари мавжуддир. Жумладан, бихевиоризм, гештальтпсихология, ассотсионизм, психоанализ, вюртсбург, психогенетик, эмпиризм, когнитивизм, гуманистик психология ва бошқаларнинг илмий-методологик, илмий-назарий, эмпирик-амалий жиҳатидан нуқсон қидирмасдан,балки энг оқилона томонларини амалиётга татбиқ қилиш тавсияномасини ишлаб чиқиш.

Жаҳон психологиясида яратилган методлар, методикалар, тецлар, анкеталар, замонавий аппаратлар, лаборатория машғулотлари ўтказиш инцруктсияси, тренинг, практикум, психологик кабинетни жиҳозлаш услуги, дарслик ва қўлланмаларни маҳаллий шароитга мослаштириш ва синаб кўриш ишларини кенг қўламда йўлга қўйиш орқали инсоннинг муайян хусусиятини тўла очиш имкониятига эришиш.

Психологиянинг предмети ва объекти мавҳум шахс, ҳодиса, ҳулқ-атвор,фаолият ва муомалага қаратилмаслиги, балки реал инсон, муайян ёш, аниқ жинс хусусиятлари юзасидан маълумот беришга йўналтиришлиги мақсадга мувофиқ. Ана шу жараёндагина табиатга ва жамиятга муносабатни шахси билан, фавқулоддаги вазият билан Ўзвий боғлаб ўрганиш имконияти яратилади. Ушбу муаммоларни ҳал қилишда биосфера ва неосферадан келиб чиқиш жоиз. Назарий муаммонинг амалий турмуш билан алоқасини оқилона тушунтириш ва яққол намуна келтириш орқали уларга шарҳ бериш талқинини янада жонлантиради, инсоний фазилат, хислат ва сифатлардан андоза олишга талабани етаклайди.

Психология соҳаларининг ҳар бирида ҳам марказий тимсол инсон шахси бўлганлиги учун уларнинг ўртасидаги қонуният, шарт-шароит хусусиятлари шу инсонга сицемали ёндашишни тақозо қилади. Мазкур ёндашиш шахснинг кўп қирраларини турлича вазиятларда рўй бериш орқали аниқланиши, унинг тўғрисида ишончлироқ маълумот олиш шароитини юзага келтиради, Мавзулараро алоқани изчил равишда амалга ошириш инсоннинг алоҳида хусусияти, фазилати, кечинмалари, ҳолатлари, ҳис-туйғулари, иродавий сифати, иқтидори, қобилияти, қизиқиш ва эҳтиёжини яхлит олиб қараш имконини вужудга келтиради. Шахс учун ўзини ўзи такомиллаштириш воситаларидан унумлироқ фойдаланиш сари талабани ундайди.

Психология соҳасининг ҳар қайсиси реал шахснинг индивидуал (услуг, сезгирлик, таъб, хусусият, ишчанлик) ва типологик (олий нерв фаолияти тоифаси, қонунияти, хусусияти, туғма майл, темперамент, ички имконият ва бошқалар) хусусиятларининг намоён бўлиши ҳодисаси тадқиқ қилинади. Таълим жараёнини гуманизатсиялаш эса ҳар бир талабанинг ана шу хусусиятини ҳисобга олиш, маълумотни қабул қилиш тезлиги тушуниш даражаси материалларни хотирада сақлаш имкониятидан келиб чиққан ҳолда ёндашишни талаб қилади. Токи талабани ўзлаштириш суръати, жавоб реактсияси, ақлий имконияти ўқитувчи томонидан тўғри ҳисобга олишга эришилсин.

Психологик билимлар билан чуқурроқ танишиш мақсадида иқтидорли, яхши ўзлаштирувчи, бўш ўзлаштирувчи талабаларнинг барча тоифалари билан индивидуал ишлаш жадвалини тузиш ва унда уларнинг ҳар бирининг диққат кўлами, хотира хусусиятлари, фаҳм-фаросат ҳажми, фикр юритиш доирасини эътиборга олиб, топшириқ миқдори, мураккаблиги, шуғулланиш вақтини белгилаш олий мактабда гуманистик ғояни қарор топтириш ишига хизмат қилади.

Курс ва битирув мавзуини танлашда талабаларга эрк бериш, уларни ёқтирган, қизиқтирган соҳаларга жалб қилиш: мазкур жараёнда уларнинг имконияти, иқтидори, ижодий фаолияти, ёзма нутқ қобилиятини ҳисобга олиб муддат белгилаш ва талабчанликка дифферентсиал муносабатни амалга ошириш маъқул. Фақат мана шу йўллар билангина уларнинг шахсиятига нисбатан ҳурмат туйғусини намоён қилиш мумкин.

Рейтинг сицемаси синовлари жараёнида талабаларнинг индивидуал-типологик, ёш хусусияти, жинсий тафовути, қизлик иффати, ибоси, ҳаёси: йигитлик ғурури, шаъни, масъуллиги, турмуш тажрибаси, фавқулоддаги психологик ҳолатларга эътибор бериш инсонпарварлик ғоясини инобатга олишни яққол намунаси ҳисобланади.

Жаҳон психологияси фанининг ютуқлари илмий контсептсиялари этнопсихологик ҳолатга мослаштириб баён қилиш, тўпланган дурдоналардан реал шахснинг амалиётда фойдаланиш йўлларини уқтириб ўтиш, билимларни пухта, барқарор ўзлаштириш имкониятини туғдиради. Билимларни ўзлаштиришда миллий психологик қонуниятлар, маънавиятлар, кадриятлар, цереотиплар, идентификатсия, аппертсептсия, антитсипатсия,

аттраксия, рефлексия категорияларининг роли ва аҳамиятига эътибор бериш этнопсихологик хусусиятларни ҳисобга олиш айти муддаодир. Гуманистик ўқитиш йўллари билан талаба ўртасида ҳамкорлик фаолиятини вужудга келтириш, умумий ўқиш фаолиятини ҳамкорлик жараёнига айлантиришдан иборатдир. Бу ҳолатда талаба маълумотларни тингловчи ролидан унинг ҳамкорликда эгаллаш функциясини бажарувчи шерик даражасига ўсиб ўтади. Аввал тақлид, кейин идентификация ва охирида рефлексия йўллари билан билимларни ўзлаштириш фаолияти доирасини кенгайтиради.

Ўқитишнинг гуманистик йўллари хилма-хил бўлиб, улардан энг самарадор бўлганлари муаммоли ўқитиш, суггезия, эвристика, программалаштириш, ўзини ўзи бошқариш, ақлий фаолиятнинг босқичли амалга ошириш, назарий умумлаштириш (умумлашмадан яққоллик сари) жаҳон психологиясида кенг қўламда қўлланиб келинмоқда.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар:

Психология ўқитиш мақсади ва моҳияти.

Фан ўқитишда илмий концепцияларга ёндошув.

Курс ва битирув иши мавзусини танлаш.

Билимларни ўзлаштиришда миллий психологик хусусиятларни ҳисобга олиш.

Ўқитишнинг гуманистик йўллари таҳлил қилиш.

Жаҳон психологиясида яратилган методлар, методикалар.

ТЕХНОЛОГИК КАРТА

12-МАВЗУ	Таълим жараёнини характеристикаси ва психология ўқитиш формаси. Таълим жараёнига технологик ёндошув
Мақсад ва вазифалар	Ўзлаштириш назариялари ҳамда таълим жараёнида ушбу назарияларни қўллашга ўргатиш. Билимларни ўзлаштиришнинг психологик назарияси билан таништириш.
Ўқув жараёнининг мазмуни	<ol style="list-style-type: none">1. Ўзлаштириш назарияси нуқтаи назаридан ўқув жараёнини ташкил қилишнинг умумий тавсифи.2. Билимларни ўзлаштиришнинг психологик назариялари.3. Таълим методикаларининг классификацияси ва уларнинг изчиллик принципи бўйича танлаш.4. Ўқитишнинг актив ва инновацион методлари тавсифи.5. Программалаштирилган, муаммоли ва ҳамкорлик таълим методларининг моҳияти.6. Яхлит курс бўйича машғулотларнинг моҳиятига кўра тизимга солиш, уларни режалаштириш ва ташкил қилиш.
Ўқув жараёнини амалга ошириш технологияси	Метод: Оғзаки баён қилиш, “Баҳс-мунозара” методи, жамоатчилик фикрий фаолияти, ижодий, танқидий ва таҳлилий ёндашув асосида ўтказилади. Шакл: аудитория-дарс шакли, жамоада ишлаш. Восита: тарқатма материаллар – матнлар, маълумотномалар Усул: ёзма материаллар ва чизмаларни аниқ ажратиш ва белгилаш асосида. Назорат: савол-жавоблар
Кутиладиган натижалар	Ўқитувчи: Маърузачи қисқа вақт ичида барча талабалар томонидан мавзунинг ўзлаштирилишига эришади. Талабалар фаоллигини оширади. Талабаларда дарсга нисбатан қизиқиш уйғотади. Ўз олдига қўйган мақсадига эришади. Талаба: Янги билимларни эгаллайди. Якка ҳолда ва гуруҳ билан ишлашни ўрганади. Нутқи ривожланади ва эслаб қолиш қобилияти кучаяди. Қисқа вақт ичида кўп маълумотга эга бўлади..
Келгуси режалар (таҳлил, ўзгаришлар)	Педагогик технологияларни ўзлаштириш ва уларни дарсга татбиқ этиш, такомиллаштириш. Ўз устида ишлаш, мавзуни ҳаётий воқеалар билан боғлаш. Педагогик маҳоратни ошириш.

12 – мавзу: Таълим жараёнини характеристикаси ва психология ўқитиш формаси. Таълим жараёнига технологик ёндошув (2 соат)

Режа:

1. Ўзлаштириш назарияси нуқтаи назаридан ўқув жараёнини ташкил қилишнинг умумий тавсифи.
2. Билимларни ўзлаштиришнинг психологик назариялари.
3. Таълим методикаларининг классификацияси ва уларнинг изчиллик принципи бўйича танлаш.
4. Ўқитишнинг актив ва инновацион методлари тавсифи.
5. Программалаштирилган, муаммоли ва ҳамкорлик таълим методларининг моҳияти.
6. Яхлит курс бўйича машғулотларнинг моҳиятига кўра тизимга солиш, уларни режалаштириш ва ташкил қилиш.

Психология Фани замонавий таълимотга асосланган ҳолда инсон шахсининг таркиб топишини асосан учта омилнинг таъсирига боғлиқлигини далиллар асосида изоҳлаб беради. Улардан биринчиси инсон туғилиб вояга етадиган ташқи ижтимоий муҳитнинг таъсири, иккинчиси одамга узок муддат давомида мунтазам тарзда бериладиган таълим-тарбиянинг таъсири ва учинчиси одамга туғма равишда, тайёр ҳолда бериладиган наслий хусусиятларнинг таъсиридир.

Маълумки, ҳар бир одам ўзига хос, бошқаларда айнан такрорланмайдиган ижтимоий муҳитда. Конкрет ижтимоий муносабатда, яъни маълум оила, жамоа ва жамиятда, одамлар орасида яшаб ўсади, шаклланади.

Бу ижтимоий муносабатларга одам жамият аъзоси сифатида, маълум синфнинг, у ёки бу ижтимоий гуруҳнинг намоёндаси сифатида ва ниҳоят, ташкил қилинганлик ва уюшқоқлик даражаси турлича бўлган муайян жамоаларнинг фаол аъзоси сифатида қатнашади.

Шахснинг моҳияти ўз табиати жиҳатидан ижтимоий характерга эгадир. Шахсдан барча психик хусусиятларини, ижодий фаоллигининг ривожланиш манбалари унинг теvarак-атрофидаги ижтимоий муҳитда, жамиятдадир. Инсон шахси сабабий боғлиқликда бўлиб, унинг ижтимоий турмуши билан белгиланади. Манна шу маънода шахснинг тараққиёти одамлар билан муносабатда юзага келадиган ижтимоий тажрибани эгаллаш жараёнидан иборатдир. Бунинг натижасида инсоннинг психик хусусиятлари, ахлоқий фазилатлари, характери, иродавий сифатлари, қизиқишлари, эътиқод ва дунёқараши таркиб топади.

Муҳит, маълум мақсадга қаратилган таълим ва тарбия, азалдан берилган, генетик жиҳатдан қатъий белгиланган ниманидир намоён қилиш учун шароитгина бўлиб қолмай, балки инсон психик хусусиятларини таркиб топтиради.

Бу борада, биринчидан, шуни таъкидлаш керакки, одам муҳит таъсири остидаги пассив объект бўлмай, балки фаол мвжудотдир. Шунинг учун ташқи ҳаёт шароити, ташқи таъсир инсон психикасини белгиламайди, балки одамнинг муҳит билан бўлган ўзаро таъсири орқали, унинг муҳитдаги

фаолияти орқали белгилайди. Шу сабабли муҳитнинг таъсири ҳақида эмас, балки одамнинг теварак-атрофдаги муҳит билан фаол ўзаро таъсири ҳақида гапириш мақсадга мувофиқдир.

Иккинчидан, психиканинг ривожланиши оқибат натижада ташқи шароитларга, ташқи таъсиротларга боғлиқдир. Лекин бу ривожланишини бевосита ташқи шароитдан ва ташқи вазиятдан келтириб чиқариб бўлмайди. Бу шароитлар ҳамда вазиятлар ҳаминша одамнинг ҳаётий тажрибаси, унинг шахси, индивидуал психологик хусусиятлари ва психик қиёфаси орқали таъсир қилади. Манна шу маънода ташқи индивиднинг ўзига хос психикаси ва шахсий тартибасини ўз ичига олган ички шароит орқали билвосита таъсир қилади.

Учинчидан, одам фаол мавжудот сифатида ўзи ҳам онгли равишда ўз шахсини ўзгартириши, яъни ўзи-ўзини тарбиялаш билан шуғулланиши мумкин. Лекин бу жараён атроф-муҳитдан ажралган ҳолда эмас, балки муҳит билан мослашган ҳолда ва муҳит билан ўзаро муносабатда содир бўлади.

Юқоридагилардан хулоса чиқариб шуни айтиш мумкинки, одамнинг (боланинг, ўқувчининг) ижтимоий ташкил топган ва фаол фаолияти унинг психик ривожланишининг асоси, воситаси ҳамда шартидир.

Ўз-ўзидан маълумки, одамнинг психик ривожланиши учун табиий, биологик имкониятлар ниҳоятда зарурдир. Инсон психик хусусиятлари меъёрида таркиб топиши учун муайян даражадаги биологик тузилиш, инсон мияси ва нерв системаси бўлиши шарт. Бу табиий хусусиятлар психик ривожланишни ҳаракатга келтирувчи кучлар, омиллар эмас, балки фақат дастлабки шароитлардир, холос.

Табиий хусусиятлар тараққиётни ҳаракатга келтирувчи куч эмаслигига қарамай, инсон психик тараққиётига таъсир кўрсатади.

Биринчидан, табиий хусусиятлар психик хусусиятлар тараққиётининг турли йўллари ва усуллари белгилаб беради. Инсон нерв системасининг хусусиятлари ўз-ўзига шахснинг ҳеч қандай психик хусусиятларини белгиламайди. Ҳеч бир меъёрдаги бола дадил ёки кўрқоқ, иродали ёки иродасиз. Меҳнатсевар ёки ялқов, интизомли ёки интизомсиз бўлиб туғилмайди. Агарда тарбия тўри ташкил қилинса, нерв системасининг исталган типии асосида характернинг барча ижтимоий қимматли хислатларини шакллантириш мумкин. Масалан, сабот-матонат ва ўз-ўзини тутта билиш хислатини нерв системасининг типии шиддатли бўлган болаларда ҳам, ёки нерв системасининг типии вазмин бўлган болаларда ҳам тарбиялаш лозим ва тарбияласа бўлади. Бироқ биринчи ҳолдаги болаларни тарбиялаш иккинчи ҳолдагиларни тарбиялашга қараганда қийинроқ бўлади. Ҳар иккала ҳолда керакли сифатларни тарбиялаш йўллари ва усуллари ҳам турлича бўлади.

Иккинчидан табиий хусусиятлар одамнинг бирор соҳада эришган ютуқлари даражасига ҳам таъсир қилиши мумкин. Масалан, қобилият куртакларида туғма индивидуал фарқлар мавжуд. Шу сабабли баъзи одамлар бошқа одамлардан маълум бир фаолиятни эгаллаш имконияти жиҳатидан устун туришади. Баъзида эса аксинча бирор-бир фаолият турини эгаллаш

МАВЗУ ЮЗАСИДАН САВОЛ ВА ТОПШИРИКЛАР:

1. Семинар (амалий) машғулотларнинг мохиятини айтиб беринг.
2. Амалий машғулотларнинг қандай шакллари биласиз?
3. Битта амалий машғулот давомида унинг қайси шакллари кушиб олиб бориш яхши самара беради деб ҳисоблайсиз.
4. Умумий психологиядан «Кобилиятлар» мавзуси юзасидан амалий машғулот ўтказиш режасини тузинг ва амалий машғулот ўтказиш ишланмасини тайёрланг.

Ишнинг психологик тахлил этишда талаба

5. Тарбиявий тадбирларни ўтказишдаги талабанинг ютуғи.
6. Иш жараёнида йул куйилган камчиликлари
7. Тахлил килаётган талабанинг фикр-мулохазалари, таклифлари курсатилади.

Тахлил албатта, психологик далилларга асосланган объектив характега эга булиши зарур. Шунингдек амалиётчи – талаба тарбиявий тадбирни тахлил килишда мустакил фикр юритиши, маълумотларни тахлил кила олиш малакасига эга булиши талаб қилинади.

Бунинг учун у узлуксиз амалиёт давомида куплаб дарслар, тарбиявий соатлар кузатиши, уни ўқитувчилар билан бирга тахлил килиши, ўқитувчилар билан доимо муносабатда булиб туриши ахамиятлидир. (Талабалар «Тарбиявий тадбирларни психологик томондан асослаш ва уни тахлил килиш» ни «Педагогик амалиёт буйича талабаларга амалий ёрдам» китобидан кучириб ёзадилар Фаргона. 1993 йил. 36 – 38 бетлар.)

МАВЗУ ЮЗАСИДАН ТОПШИРИКЛАР:

1. Педагогик амалиётнинг ахамиятини уз фикрингиз билан тушунтириб, асослаб беринг.
2. ўқувчи ва синф жамоасини ўрганишда кайси психологик методларни кулаган маъкул?
3. Дарс утиш жараёнида ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари хамда индивидуал хусусиятларини хисобга олишдан мақсад нима?